

Research Article/Araştırma Makalesi

İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi

History of Ottoman Tobacco Sector from the Perspective of Economic Mindset

Cumali BOZPİNAR¹, Özgür TEOMAN²

Öz

Bu çalışmada, Osmanlı tütün sektöründeki gelişmeler üzerinden Osmanlı zihniyet ilkelerinden uzaklaşma süreci analiz edilmiştir. Osmanlı tütün sektöründe devletin kurumsal yapılanması sektörün vergilendirilmesi boyutunun ötesine geçmemiştir. Öte yandan XVIII. yüzyıldaki iktisadi gelişmelere bağlı olarak Osmanlı tütün sektöründe piyasa ilişkilerini hazırlayıcı koşulların oluştuğu gözlemlenmiştir. Osmanlı tütün sektöründe çeşitli bölgelerde piyasaya dönük üretimin yapıldığı "çiftlik" olarak adlandırılan işletmelerin başarıyla organize edilmesi fiskalizm ilkesinin sınırlanmasına, diğer ilkelerden ise uzaklaşılmasına yol açmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğunun dış borçlanmaya başlaması, tütün sektörü kurumsal tarihinde dönüm noktası niteliğindedir. Bu süreçte kurulan Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Reji Şirketinin hem devlet borçlarını geri ödemesi hem de kendi gelirlerinden devlete pay aktarması fiskalizm kapsamında değerlendirilmiştir. Diğer taraftan tütün kaçakçılığıyla mücadelede devletin esnek bir tutum sergilemesi, iaşe ilkesi çerçevesinde halkın geçimliğinin sağlanmasına öncelik verildiğini göstermektedir. Kaçakçılıkla mücadele için yapılan giderlerin, tütün gelirlerinden devlete aktarılacak payı düşürdüğü fakat bu durumun iaşe ilkesi uğruna fiskalizm ilkesinden ödün verilmesi olarak kabul edilebilir.

Jel Kodları: N15, N35, N55

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Tütün, Zihniyet, İaşe, Gelenekçilik, Fiskalizm

Abstract

In this study, the process of moving away from the Ottoman mindset principles was analyzed through the developments in the Ottoman tobacco sector. The institutional structuring of the state in the Ottoman tobacco sector did not go beyond the taxation of the sector. On the other hand, depending on the economic developments in the XVIIIth century, it was observed that the conditions for the market relations were formed in the Ottoman tobacco sector. The successful organization of the Ottoman tobacco sector in the enterprises under the name of "farm" (çiftlik), where production for the market was carried out, led to the limitation of the principle of fiscalism and to the departure from other principles. The beginning of foreign borrowing of the Ottoman Empire in the second half of the XIXth century is a turning point in the institutional history of the tobacco industry. Both the repayment of government debts and the transfer of a share to the government from their own revenues by the Düyun-ı Umumiye Administration and Reji Company, which were established in this process were evaluated within the scope of fiscalism. On the other hand, the flexible attitude of the state in the struggle against tobacco smuggling shows that priority is given to ensuring the livelihood of the people within the framework of the iaşe (subsistence). It can be accepted that the expenses made for the struggle against smuggling reduce the share of tobacco revenues to be transferred to the state, but this situation compromises the fiscalism for the sake of the iaşe.

Jel Codes: N15, N35, N55

Keywords: Ottoman, Tobacco, Mindset, Provisionism, Traditionalism, Fiscalism

¹ Dr., Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (Millî Emlak Genel Müdürlüğü), cumalispontik@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8760-5253

² Doç. Dr. Hacettepe Üniversitesi, ozgurt@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2237-042X

1. Giriş

Kapitalizm öncesi toplumsal yapılarda iktisadi yaşamda piyasa rasyonalitesi haricinde bazı zihniyet ilkeleri geçerli olmuştur. Kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olduğu toplumlardan farklı olarak piyasa sisteminin ikincil bir rolde olması dolayısıyla böylesi toplumlar için geçerli iktisadi zihniyet ilkelerini “piyasa harici iktisadi zihniyet ilkeleri” olarak nitelendirmek mümkündür. Kuruluşundan XIX. yüzyıla kadar ağırlıklı olarak kapitalizm öncesi iktisadi özellikleri bünyesinde barındıran Osmanlı sosyal formasyonunda bazı iktisadi zihniyet ilkelerinin bulunduğu M. Genç tarafından ortaya koyulmuş ve söz konusu ilkeler Osmanlı iktisadi tarihi üzerine yapılan araştırma ve incelemelerde genel kabul görmüştür.³ Genç’in öne sürmüş olduğu ilkeler sırasıyla iâşe (provizyonizm), gelenekçilik ve fiskalizmdir. İâşe ilkesi “iktisadi faaliyetlerde tüketiciye öncelik verilerek üreticisinden nihai tüketiciye ulaşmasına kadarki tüm aşamalarında sıkı bir devlet müdahaleciliğiyle piyasada mal ve hizmet arzının mümkün olan en yüksek düzeyde olması”ni ifade etmektedir. Gelenekçilik ilkesi “iktisadi ilişkileri biçimlendiren geleneklere bağlı kuralların korunarak mevcut düzenin sürekli olarak gözetilmesi”ni gerekli kılarken, fiskalizm ilkesi “devlet gelirlerinin mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarılması ve ulaştığı düzeyin altına inmesinin engellenmesi” olarak tanımlanabilir (Genç, 2012; Bozpinar, 2020: 129).⁴ Osmanlı tarımı özelinde üretim ve bölüşüm ilişkilerinin Klasik Dönemde (1300-1600) Genç’in işaret ettiği ilkeler doğrultusunda şekillendiği ve bazı istisnai durumlar haricinde devletin vergi formunda el koyduğu tarımsal artığın aktarımında bir aksama ortaya çıkmadığı müddetçe piyasaya yönelik tarımsal üretime ve üretilen ürünlerin pazarlanmasına fazla müdahale etmediği görülmektedir.

XVI. yüzyılda Coğrafi Keşifler’le birlikte Avrupa’da iktisadi zihniyetin merkantilist anlayış çerçevesinde oluşması ve ticaretin bu görüş çerçevesinde yürütülmeye başlanması, Osmanlı İmparatorluğu’nu Avrupa ile olan ticari ilişkilerini yeniden düzenleme zorunluluğuna itmiştir.

Merkantilist anlayışın Osmanlı zihniyet ilkelerinden olan iâşe ilkesiyle olan çelişmesine karşın⁵ Avrupa ile olan ticaretteki gelişmeler Osmanlı tarımında piyasa merkezli üretim ve pazarlama

³ “...devletin ekonomi ile ilgili tutumunu ve kararlarını yönlendirmiş olduğunu düşündüğüm ilkelerden oluşan bu zihni çerçeve ile Osmanlı sosyo-ekonomik dünyasını bütün manzaraları ile açıklamaya yeterli *deva-i küll* türünden bir model bulmuş olduğum iddiasında olmadığımı da belirtmeliyim. Bulduğum çerçeve, klâsik diye nitelediğim dönemde yani XIX. yüzyıl öncesinde geçerli olan bir modeldir. Bu çerçevenin XIX. yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş parçalanmış olduğu ... XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olup bitenlerin belirlenmesine ihtiyaç olduğu gibi, geçerli olduğu dönemdeki oluşumu ve etkinliği hakkında da bilinmesi gereken daha pek çok şey vardır...” (Genç, 2012: 35).

⁴ Çalışmanın sınırlılığı içinde bu tanımlar dışında söz konusu ilkeler ayrıntılı bir şekilde incelenmemiştir. Ayrıntılar için bk. Genç (2012). Öte yandan belirtilen ilkelerin Orta Çağ’da Batı Avrupa toplumlarının iktisadi hayatında geçerli olduğu görülmektedir. Ayrıntılar için bk. Heckscher (1935). M. Genç de söz konusu ilkelerin “tek tek veya kısmen başka ülkelerde, başka çağlarda, her yerde, her zaman bulunabilen” ilkeler olduğunu kabul etmiştir (Genç, 2012: 82).

⁵ Kapitülasyon politikası bağlamında bakıldığında teorik yönden birbirinin zıddı olan merkantilist politikalar ile Osmanlı iktisadi anlayışının, Avrupa-Osmanlı dış ticaretinde taraflar açısından birbirini tamamlayıcı bir niteliğe büründüğü söylenebilir. Bu ilişkide merkantilist politika izleyen Avrupa ülkeleri için Osmanlı İmparatorluğu “ideal bir ortak” olmuştur. Osmanlı tarafı ise savaş yapacağı bir devletle uğraşmak için karşılığında daha büyük bir kazanç sağlayacağı düşüncesiyle çok büyük miktarda harcama yaparken; savaş halinde bulunmadığı devletlere ise bu barış halini sürdürmek için çok büyük miktarda ekonomik kazançlar sağlamıştır. Esasında söz konusu zihniyet

yönünde dinamikleri harekete geçirmiştir. Bu durum Osmanlı maliyesinde meydana gelen bozulmaların tımar sistemi üzerinde meydana getirdiği etkilerle birleşince Osmanlı geçimlik merkezli üretim yapısında bazı dönüşümler ortaya çıkmıştır. Dönüşüm sürecinde genele yayılmamakla birlikte çeşitli bölgelerde tımar sistemine dâhil topraklar haricinde pamuk başta olmak üzere ticari tarımsal ürünlerin üretiminde uzmanlaşmış, tamamen piyasa odaklı tarımsal üretim organizasyonlarının varlığı gözlenmiştir. Başlangıçta “has” kapsamındaki mevat arazilerde sulama başta olmak üzere ıslah olanaklarının geliştirilmesi (şenlendirilmesi) suretiyle resmi izinle kurulan bu organizasyonlar, XVI. yüzyılın sonunda ortaya çıkan Celali İsyanları ile yeni bir boyut kazanmıştır. Buna göre güvenlik kaygısıyla çiftini terk etmek zorunda kalan reayanın işlemekte oldukları miri arazilerin büyük çiftliklere dönüşmesinin önü açılmıştır. Bu eğilimi büyük miktarda miri arazinin borçlu reaya⁶ tarafından vakıflara ya da o bölgedeki eşraf ile sipahilere borcu karşılığında yerel kadı kararıyla devredildiği bir süreç takip etmiş ve böylece bir kısım reayanın miri araziler üzerindeki tasarruf hakkı yerel güç sahiplerinin eline geçmiştir. Zaman içinde bu topraklar artan idari bozukluklara bağlı olarak özel mülkiyete dönüşmüştür. Devletin sahip olduğu toprakların mukataa edilmesi de miri arazilerin büyük çiftliklere dönüştürülmesinde bir diğer etken olmuştur. Öyle ki mali sıkıntı içerisine giren devlet giderek daha fazla araziye şahıslara önce ömür boyu geçerli olacak şekilde, daha sonrasında ise miras bırakma hakkıyla birlikte malikâne şeklinde mukataaya vermiştir. XVII. yüzyıldan itibaren mukataa sahibi olan ayanlar plantasyon benzeri çiftliklerin yayılması ve toprakların ıslah edilmesi bakımından yeni bir tür müteşebbis olarak ön plana çıkmışlardır. Ancak miri ya da mevat arazilerde tarımın ticarileşmesi sonucu plantasyon benzeri büyük çiftliklerin kurulması ve buna bağlı olarak reayanın toprak üzerindeki tasarruf hakkını yitirerek bağımlı iş gücüne dönüşmesi süreci sadece dış ticari dinamiklere açık belirli bölgelerle sınırlı kalmış ve genele yayılamamıştır.⁷ Osmanlı tarımının ticarileşmesi süreci, XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa’daki sanayileşme dinamiğinin bir uzantısı olarak ortaya çıkan merkez-çevre ilişkisi kapsamında yeni bir boyut kazanmış ve Osmanlı ekonomisi ham madde-mamul mal ticareti üzerinden sanayi kapitalizmine eklenmek durumunda kalmıştır. Ham madde ihracatı bakımından tütün, Osmanlı dış ticaret gelirleri arasında temel kalemlerden biri haline gelmiş ve bu yüzyıldan itibaren tütün ihracatı gerek miktar gerekse değer olarak önemli artışlar göstermiştir. Söz konusu ihracat artışında başta ücretli emek kullanımı olmak üzere kapitalist üretimin özelliklerini bünyesinde barındıran çiftliklerin önemli rolü olmuştur. Tütünde gözlenen söz konusu olumlu süreç, 1881’de Osmanlı ekonomisinin Düyun-ı Umumiye İdaresinin kontrolü ve

Osmanlı tarafının çifte zarara katlanması yol açmış olup rasyonel bir değerlendirme yapıldığında bu durum fazlasıyla müsrif bir tutum olduğundan çelişkilidir. Ayrıntılar için bk. Berkes (2013).

⁶ XVI. yüzyılın sonundan itibaren oluşan askeri harcamalardaki artış, fetih gelirlerindeki azalma ve Avrupa’dan değerli maden akışının sonucunda ortaya çıkan enflasyon sebebiyle devletin içerisine girdiği mali kriz, devletin reaya ve sipahi üzerindeki vergi yükünde önemli artışlara yol açmış ve bu durum bir kısım reayanın yerel güç sahibi kişilerden borçlanmasıyla sonuçlanmıştır.

⁷ Bu durum Marxist görüş çerçevesinde feodal tarımsal yapılardan kapitalist tarıma geçişin Osmanlı İmparatorluğunda da izlerinin varlığına işaret etmekle birlikte bütünsel bir geçişin var olmadığı çıkarımını desteklemektedir. Nitekim bölge bazında toprak üzerindeki tasarruf hakkını yitirerek proleterleşen reayanın varlığına karşın aynı ya da komşu bölgelerde *çift-hane* sisteminin beraberce var oluşu Osmanlı tarımında birden fazla üretim organizasyonunun bulunduğu ortaya koymaktadır. Birden fazla üretim biçiminin varlığı ve sürdürülebilirliği konusunda ayrıca bk. Rudra (1988).

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscaeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

denetimi altına girmesi ile sekteye uğramış ve piyasa odaklı zihniyet değişikliğinden tekrar geleneksel Osmanlı zihniyetinin hâkim olduğu bir döneme girilmiştir.

Bu çalışmada Osmanlı tütün sektörünün gelişme süreci, piyasa zihniyetinin geçerliliğine dönük dönüşüm süreci ekseninde incelenmiştir. Çalışmada, konuya ilişkin ikincil kaynakların taranması ve elde edilen bilgilerin karşılaştırılarak değerlendirilmesi şeklinde bir yöntem izlenmiştir. Bu kapsamda öncelikle Osmanlı tütün sektörünün ortaya çıkışına ilişkin bilgiler derlenmiştir. Ardından tarihsel süreç içerisinde tütün sektöründe meydana gelen iktisadi faaliyetlerin Osmanlı iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesinde analizi yapılmış ve elde edilen bulgular tartışılmıştır.⁸ Çalışma altı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünü izleyen ikinci bölümde Osmanlı tarımsal üretim sistemi genel hatlarıyla açıklanırken, üçüncü bölümde Osmanlı tütün tarımının gelişme süreci ortaya koyulmaktadır. Dördüncü bölümde XVIII. yüzyılda tütün tarımında bölge düzeyinde kapitalist üretim biçiminin koşullarının oluşma süreci analiz edilmiştir. Beşinci bölümün Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Reji Şirketi yönetiminde tütün üretim ve ticaretinde Osmanlı geleneksel iktisadi zihniyeti uzantılarının dönüşümüne ayrıldığı çalışma genel bulguların değerlendirildiği Sonuç bölümüyle tamamlanmaktadır.

2. Osmanlı Tarımsal Üretim Sistemine Genel Bakış

Kapitalizm öncesi tarıma dayalı toplumlarda iktidarın temel sorunu tarımsal artığa vergi formunda düzenli bir biçimde el konulması olmuştur. Söz konusu toplumlarda kapitalist üretim ve mübadele ilişkileri yeterince gelişmediğinden tarımsal artığın nakdi olarak toplanması zor olduğu gibi ulaşım olanaklarının yetersizliği sebebiyle elde edilen tarımsal artığın pazara taşınarak paraya çevrilmesi ve devlet görevlilerine maaşlarının ödenmesi de aynı derecede güç olmuştur. Osmanlı sosyal formasyonunda bu güçlüğün giderilmesinde çözüm olarak tımar sistemi tesis edilmiştir (Barkan, 1975: 2; Teoman ve Bozpinar, 2021). Osmanlı tarımında tımar sisteminin geçerli olduğu yerlerde tüm mülkün envanteri yapılmış ve buna *tahrir* denilmiştir. Yeni fethedilen yerlerde vergi alınabilecek her tür maddi değer içeren varlık sayılıp *tahrir* defterlerine kaydedilmiştir.⁹ Sadece tarım arazileri değil şehirlerdeki imalathaneler, değirmenler, pazar yerleri, gümrük kapıları ve limanlar da bu işleme dâhil edilmiştir. Sonrasında, bu gelir kalemleri getirecekleri yıllık gelirin büyüklüklerine göre ayrılmış olup bu birimlere *dirlik* adı verilmiştir. *Dirlikler*, büyükten küçüğe doğru has, zeamet ve tımar şeklinde sıralanmıştır. Has ve zeametler padişaha ya da maaş olarak yüksek devlet görevlilerine,

⁸ Kapitalizm öncesi toplumlarda ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunda kapitalist anlamda bir piyasanın varlığından bahsetmek mümkün değildir. Böylesi sosyal formasyonlarda piyasa değil de piyasa işlevi gören yapılar geçerli olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu bağlamında bu tür yapıların bazı karakteristikleri şöyle sıralanabilir: Çarşı, pazar ve panayır gibi mübadeleye dönük organizasyonlar geleneksel olarak devletin kontrolünde olmuş, halk tüketim mallarını, zanaatkarlar ise kendileri için gerekli ham maddeleri bu organizasyonlar aracılığıyla tedarik etmişlerdir. Mübadeleye dönük organizasyonlar üzerindeki merkezin kontrolü loncalar kanalıyla sağlanmıştır. Loncalar bir yandan belirli kalitedeki malların halka uygun fiyatlarla temin edilmesi işlevini yerine getirirken diğer yandan devletin şehir ekonomisi üzerinden düzenli vergi kaynağını oluşturmuşlardır. Ayrıntılar için bk. Özcan (2007) ve Özveren (2007).

⁹ Klasik Dönemde tahrir işleminin 30-40 yılda bir tekrarlandığı belirtilmektedir (Barkan, 1975: 12).

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscoeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

tımarlar ise bir beratla birlikte Osmanlı ordusunun kırsal alandaki düzenleyici ve savaşçı gücü olan sipahilere dağıtılmıştır.¹⁰

Tımar sistemine dâhil arazilerde sipahiye küçük bir “hasa çiftliği” bırakıldıktan sonra kalan bölümünde köylü aile işletmelerine tasarruf hakkı tanınması suretiyle üretim yapılmıştır. *Çift-hane* olarak adlandırılan sistemde köylü aile işletmeleri, tarımsal artığın devlete vergi olarak aktarılmasında temel vergi birimi kabul edilmiştir (İnalçık, 2009: 189-190). Standart birim, bir çift öküzle “tahıl üretmek üzere” işlenebilecek büyüklükte bir araziye¹¹ tasarruf eden bir köylü ailesinden oluşmuştur (Pamuk, 2010: 42). Birbirinden ayrı ve bağımsız tarlalardan oluşan çiftliğin büyüklüğü, Osmanlı kanunnamelerinde toprağın verimliliğine göre 64 ilâ 138 dönüm arasında saptanmıştır. Tımar sisteminde, devlet tarafından tarımsal artığa el konulmasında esas olarak *çift resmi* uygulanmıştır. *Çift resmi*, *çift-haneye* esas teşkil eden tarımsal arazinin büyüklüğüne göre 12 ya da 22 akçe tutarında ve nakit olarak tahsil edilmiştir. Tımar sistemi kapsamında üretim de vergilendirilmiştir. Bunlardan en önemlisi ve *reaya* üzerinde en fazla yük oluşturarı ürünün belli bir oranı olarak *sipahi* tarafından toplanan *öşür* olmuştur. Bu verginin miktarı ülkenin farklı bölgelerine göre onda bir ilâ beşte bir oranında değişiklik göstermiştir. *Öşür* yalnızca hububata değil tüm tarımsal ürünlere ve üzüm bağlarına, meyve bahçelerine ve arı kovanlarına da uygulanmıştır. Verginin ödenmesi hasat zamanında *reayanın* vergiye karşılık gelen miktarda ürünü *sipahinin* tercihine göre ya onun ambarına teslimi ya da bir günden uzak olmayan pazara taşınması şeklinde gerçekleşmiştir (Pamuk, 2010: 45).

Çift-hane sistemine dayanan Osmanlı tarımsal üretim organizasyonunun, geçimlik ürünleri önceleyen otarşik bir yapıda olduğu kabul edilebilir. Öyle ki köylü ailesi kendi geçimliğini (hububatını), kendi emek gücünü kullanarak üretebilmiş ve kendi yeniden üretimini sağlayabilmiştir.¹² Sipahi ise esas olarak çift resmi ve öşür olmak üzere kendine tahsis edilen

¹⁰ Sipahinin esas görevi askerlik olmuştur. Bu kapsamda çağrıldıklarında ya tek başlarına ya da belirli sayıda askerle birlikte sefere katılmışlardır. Hem kendi geçimlerini hem de bu askeri yükümlülüklerin gerektirdiği masrafları kendilerine tahsis edilen tımarın gelirlerinden elde etmişlerdir (Pamuk, 2010: 47-48). Burada, sipahinin sefere getirmek zorunda olduğu asker sayısının kendisine tahsis edilen tımarın geliriyle orantılı olduğunu belirtmek uygun olacaktır. Sipahi, tımarının her bir fazla 3.000 akçesi için bir asker teçhiz etmiştir. Dahası, bu yükümlülük sadece sipahiye değil zeâmet ve has sahiplerini de kapsamıştır (İnalçık, 2012).

¹¹ Osmanlı iktisadi tarihi yazınında genel kanı çiftliğin büyüklüğünün hem bir aileyi besleyebilecek hem de hanenin kendi yeniden üretim masrafları çıktıktan sonra ödemekle yükümlü olduğu vergiyi de karşılamaya yetecek bir ürün fazlası bırakabilecek düzeyde olduğudur (İnalçık, 2009: 190, 192).

¹² Köylü çiftliklerinin (*çift-hanelerin*) bölünerek küçülmesini veya yeni arazi eklenmesiyle büyük çiftliklere dönüşmesini önlemek üzere devlet, tarımsal arazilerin mülkiyet hakkını *reaya*ya bırakmayarak kendi elinde tutmuştur. Miri adı verilen bu mülkiyet rejiminde tarımsal arazi çiftçiye babadan oğula intikal edecek şekilde kiralanmış sayıldığı gibi kullanıcısının değişimi sıkı bir şekilde devletin kontrolünde tutularak vakfedilmesiyle bağışlanmasına izin verilmemiştir. Çiftçinin tarımsal üretimin düşmesine yol açacak şekilde araziye işlememesine veya araziye terk edip gitmesine izin verilmemiştir (Genç, 2012: 48). Aksi davranışta bulunan çiftçiden *çift bozan resmi* adlı vergi ya da tazminat benzeri bir bedel alınmıştır (Teoman ve Bozpinar, 2021). Devlet, sipahinin olası baskısı karşısında reayayı korumuştur. Bu kapsamda her sancağın kanunnamesinde köylünün vergi ve hizmet yükümlülükleri tek tek sayılmıştır. Sipahiye, bunlara yenilerini ekleyebilme yetkisi verilmemiştir. Bunların dışında sipahi, köydeki kamusal düzenden sorumlu olmakla birlikte köylüye işlediği suçtan dolayı para cezası verme yetkisi kendisine değil kadiya tanınmıştır (İnalçık, 2013). Bu koşulda devletin, reaya üzerinde “bir adalet sağlayıcı” (*nizam-ı alemi* tesis edici) rolünde olduğu görülmektedir. Bu durumu, Orta Doğu toplumlarında Antik Çağ’dan itibaren iktidarın meşrulaştırılmasında kullanılan ideolojik söylemlerden “adalet dairesi” kavramı bağlamında değerlendirmek uygun olur.

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscoeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

tımarın gelirlerinden hem kendi geçimliğini sağlamış hem de sefer zamanında beraberinde götüreceği askerin masraflarını karşılamıştır.

XVI. yüzyılın sonlarında hem nüfus artışı hem hazinenin artan masraflarının karşılanmasına yönelik olarak reaya üzerindeki vergi yükünün artması nedeniyle tımar sisteminin işleyiş koşullarında bazı değişiklikler ortaya çıkmıştır. Buna göre tımar sahiplerinin denetimleri altındaki toprakların görece daha büyük bir kısmını kiraladıkları gözlenmiştir.¹³ Köylülerin artı ürünlerinin önemli bir kısmına, iki temel ürün olan buğday ve arpa üzerindeki aynı vergilerle el koyulması bu ürünlerin pazar için üretimini büyük ölçüde sınırlandırmıştır. Öte yandan pazar gereksinmelerini karşılayabilmek ve parasal vergilerini ödeyebilmek için köylüler ticari amaçlarla meyve ve sebze üretimi ve koyun yetiştiriciliğiyle uğraşmışlardır (İnan, 1991: 200). Bununla birlikte döneme ait çalışmalar doğrudan üreticilerin pazarla olan ilişkileri sınırlıyken ticari talepteki artış sonucunda köylünün artı ürünü üzerinde hak sahibi olan kesimlerin (tımar sahipleri, diğer yerel yöneticiler ve ulema) pazarla ilişkilerinin yoğunlaştığını göstermektedir.¹⁴

XVII. yüzyıl itibarıyla başlayan tımar sisteminin çözülüşü sürecinde¹⁵ Osmanlı tarımı daha da ticarileşmiştir. Bu süreçte tarımsal üretimde tımar sisteminin terkedilerek genişleyen bir şekilde iltizam uygulamasına geçilmesi etkili olmuştur. İltizam uygulamasına geçiş toprak üzerindeki sahiplik ve hak durumlarını bulanıklaştırıp devlete karşı yükümlülüklerin daha güç hale gelmesine ve devletin toprak üzerindeki kontrolünün gittikçe zayıflamasına yol açmıştır (Kasaba, 1993: 18-19). Bu kapsamda ayanlar; mültezim, tefeci ve tüccar olarak buldukları bölgelerde nüfuzlarını kullanarak tarımsal vergileri merkezi yönetime aktarmayıp kendilerine mal etmeye başlamışlardır. Ancak iktisadi ve siyasi yerel güç unsurları bu sayede edindikleri sermaye birikimini tarımsal üretim sürecine yatırmayıp üretici üzerinde kurmuş oldukları sömürü oranını yükselterek tarımsal artıktan elde ettikleri payı genişletmeyi yeğlemişlerdir. Nitekim tarımda ticarileşmenin en ileri olduğu Batı Anadolu'da bile en büyük ayanların gücü daha çok tarımsal vergilerin toplanmasından ve uzak mesafe ticaretini ellerinde tutmalarından kaynaklanmıştır (Pamuk, 1984: 84).¹⁶

¹³ Tarımsal mallara olan ticari talebin arttığı bir dönemde tımar sahiplerinin denetledikleri toprakları büyük mülklere dönüştürme yerine kiralamayı tercih etmiş olmaları, tımar sahiplerinin ekim yaptığı alanları ve köylülerden talep edebilecekleri angarya hizmetlerini sınırlayan devlet önlemlerinin etkinliğini göstermektedir. Daha önemlisi bu olgu Osmanlı toplumundaki ticari gelişmenin özgül yapısına ışık tutmaktadır (İnan, 1991: 201).

¹⁴ H. İ. İnan, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Tokat ve civarında toplam ürün vergisinin –üreticinin tüketim gereksinimleri için bir pay ayrıldıktan sonra- yaklaşık üçte ikisinin yerel şehir pazarlarında satıldığını ve yiyecek maddeleri için artan talebin yarattığı fiyat artışlarından esasen vergi gelirlerine el koyan kesimlerin yararlanmış olduklarını savunmaktadır (İnan, 1991: 201).

¹⁵ Osmanlı İmparatorluğunda bu süreci harekete geçiren gelişmeler için bk. Pamuk (2010: 113-121).

¹⁶ Literatürdeki "çiftlik" tartışmasını da bu çerçevede değerlendirmek uygun olacaktır. Nitekim H. İnalçık, gerileme döneminde tımar arazilerinin ve mevat arazinin tarımın ticarileşmesi sonucu çiftliklere dönüşmesinin yalnızca dış koşulların etkisine açık belli bölgelerde yaşandığını ve buralarda dahi *çift-hane* temelli yapının değişmediğini belirtmektedir (İnalçık, 2014: 15-34). Diğer taraftan çiftlik üzerine arşiv belgelerine dayanılarak yapılan çalışmalarda elde edilen bulgular, teoride öngörülen sadece pamuk ve tütün gibi ihraç ürünleriyle uğraşan pazara yönelik üretim kurgusuyla örtüşmemektedir. Uzmanlaşmanın sadece sığır yetiştirmekle uğraşan çiftliklerde ortaya çıktığı ve diğerlerinin ise aksine buğday, arpa, darı ve meyve gibi tüketim mallarının büyük çeşitliliğini içeren bir üretim örüntüsü sergilediği görülmektedir. Bu örüntü hem Bulgar çiftlikleri hem de Batı Anadolu çiftlikleri için geçerlidir. Bu kapsamda 1826'da Karaosmanzade Hüseyin Ağa'nın toplam sahip olduğu 9.650 dönüm araziden yalnızca 279 dönümünün yani %2,9'unun pamuk ekimine ayrıldığı ve bunun da 10

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscoeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

Devletin toplumsal yapı üzerindeki üretim, yönetim ve askeri araçları kapsayan kontrolünün zayıflaması beraberinde iktisadi faaliyetlerin (özellikle ticaretin ve yatırımların) daha serbest bir ortamda yapılabilmesini getirmiştir. Özellikle sınır bölgelerinde mal ve para dolaşımı üzerinde devlet kontrolünün kaybolduğu dahi ileri sürülmektedir. Diğer taraftan Osmanlı ekonomisi için ticari serbestleşme bakımından nihai şekillenme XVII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bunda bu yüzyılın başındaki dünya konjonktürü fazlasıyla etkisi olmuş ve bu süreçte Osmanlı ekonomisi yeniden örgütlenmiştir (İslamoğlu, 2014: 21-22). Yün, pamuk ve ipekli dokuma gibi var olan üretim dalları gelişmiştir; Balkanlar'da demircilik, Girit'te sabunculuk gibi yeni faaliyet dalları ortaya çıkmıştır. Bu süreçte ham maddeler mahalli kaynaklardan sağlanıp elde edilen ürünler yerel pazarlarda ve çoğu zaman da devlete satılmıştır. Bununla birlikte yüzyılın başındaki bu canlanma dönemi dışında esas itibarıyla XVIII. yüzyıla gelindiğinde devletin XVI. yüzyıla göre artık daha az merkezîyetçi, daha zayıf ve bunlara bağlı olarak dış etkilere açık hale geldiği kabul edilmektedir.¹⁷ XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kaçak ticarete ek olarak ticari amaçlarla üretilen pamuk, üzüm, tütün, mısır ve canlı hayvan üretimi ve ihracatı büyük ölçüde artmıştır. Gerek üretim düzeyinde gerekse ihracatta meydana gelen önemli artış Avrupa sanayilerinin ihtiyacını karşılamaya yönelik güçlü talep artışlarına bağlı olarak gerçekleşmiştir (İslamoğlu, 2014: 23).

3. Osmanlı Tütün Tarımı

Bir sıcak iklim bitkisi olan tütün, 56-60 derece kuzey ve 38-40 derece güney enlemleri arasındaki çok geniş bir coğrafyada yetişebilmektedir (Ergün ve Uğurlu, 2006: 116; Karabacak, 2017: 29). Üretiminin diğer tarımsal ürünler için verimsiz ve hatta çorak sayılabilecek nitelikteki arazilerde yapılabilmesinin yanında, yetiştirilmesinin arazi ölçeğine fazla bağlı olmayışı ve dolayısıyla küçük işletme ölçeğinde bile gerçekleştirilebilmesi ile iklim koşulları yönünden fazla seçici olmaması tütün üretiminin başlıca avantajları olarak belirtilebilir (Karabacak, 2017: 29). Tütünün normal sıcaklık koşullarında gelişme süresi 90 ilâ 100 gün arasında değişmektedir. Olgunlaşabilmesi için ise en düşük 13°C ve en yüksek 38°C sıcaklık gereklidir (Daşdemir, 2006: 66). Diğer taraftan tohumların çimlenebilmesi için gerekli toprak sıcaklığı en az 11°C olmalıdır (Daşdemir, 2006: 67). Tütün çimlenme döneminde az ışığa ihtiyaç duyar fakat fide döneminde bu ihtiyacı artar. Bu kapsamda bakı etkisine bağlı olarak güneye

dönümünün ekili olmadığı kayda değerdir. Bu durum çiftliklerde kullanılmayan ama ekilebilir nitelikteki arazinin önemli bir yer kapladığını ve dolayısıyla çiftlik arazilerinin yoğun bir şekilde işlendiğinden söz edilemeyeceğini göstermektedir (İslamoğlu, 2014: 50).

¹⁷ Burada, bu dönüşümün ana nedeni bir iç çürümeye değil, devletin var olmasını sağlayan dış koşullardaki değişme olmuştur. Bu bağlamda ilk olarak devletin genişlemesinin sınırlarına varıldığı belirtilebilir. Başka deyişle artık güçlü Avrupa devletlerinden toprak kazanmak imkânsızdır, güneydeki çöller doğal bir engel oluşturmaktadır ve doğu vilayetleri tam olarak devlete bağlanmamış olup bu nedenle de bir atlama tahtası niteliğinde değildir. İkinci olarak dünya ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik'e kayması devletin transit ticaretten elde ettiği gelirleri azaltmış ve bu da gelir toplama zorluklarını daha da artırmıştır. Üçüncü ve sonuncusu dünyada XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan ekonomik ve siyasi değişikliklerdir. Bu değişiklikler ülkenin batı bölgelerini etkisi altına almıştır. Bu bağlamda üç önemli gelişme söz konusu olmuştur: a) Tahıl fiyatlarında döngüsel yükseliş, b) Avrupa sanayisinin artan ham madde talebi, c) XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa'yı saran uzun savaş dönemlerinin yarattığı kaçakçılık ve spekülasyon yoluyla zenginleşme olanağı. Bu üç gelişme Osmanlı tüccarına ticari faaliyetlerini Avrupa'ya kaydırmak için yeterli motivasyonu sağlamıştır (İslamoğlu, 2014: 22).

bakan yamaçlarda daha kaliteli tütün yetişmektedir. Genel olarak yetiştirilebilmesi için yağış düzeyi fazla önemli olmamakla birlikte yağış rejimi bazı özelliklere sahip olmalıdır. Bu kapsamda tütünün ilk olarak gelişme döneminde yani ilkbahar ve yaz başında suya ihtiyaç duyduğu belirtilebilir. İkinci olarak, olgunlaşma döneminde mevsimin kurak geçmesi gerekmektedir. Öyle ki olgunlaşma döneminde mevsimin yağışlı olması ve toprağın nemli olması gelişimini olumsuz etkileyerek kalitesini düşürmektedir (Karabacak, 2017: 29). Genel olarak yetiştirme devresinde (ilkbahar ve yaz başlarında) olmak üzere yıllık ortalama yağışın 500 ilâ 700 mm arasında olduğu bölgeler tütün üretimi için uygundur (Şahin ve Taşlıgil, 2013: 76). Bunun dışında tütün bitkisi şiddetli kuraklık olmaması kaydıyla sulamaya ihtiyaç duymaz (Şahin ve Taşlıgil, 2013: 76; Karabacak, 2017: 29). Son olarak hafif eğimli ve dalgalı arazilerde düz arazilere göre daha iyi yetiştiğinden böylesi arazi yapısına sahip bölgelerde, birçok tarımsal ürüne alternatif teşkil eder (Karabacak, 2017: 29). Tütün, sıralanan özelliklere sahip olan Balkanlar, Trakya ve Anadolu bölgelerine çok iyi adapte olmuş ve Osmanlı ülkesinde yetiştirilen tütün uluslararası düzeyde yüksek kalitesiyle “Şark tütünü” ve “Türk tütünü” adlarıyla üne kavuşmuştur (Karabacak, 2017: 28).

Osmanlı İmparatorluğunda XVII. yüzyıl başlarına kadar tütün mamulleri kullanılmadığı gibi tütün üretimi de yapılmamıştır. Ülkeye tütünün ilk olarak bu yıllarda *okkasına*¹⁸ 5 ilâ 10 *akçe*¹⁹ arasında değişen tutarlarda vergi ödenerek yabancı tüccarlar tarafından getirildiği ve başlangıçtaki getirilme amacının rutubete bağlı hastalıkların tedavisi olduğu belirtilmektedir (Altun, 1995: 5; Doğruel ve Doğruel, 2000: 25; Karagöz, 2020: 497-498). Tütünün Osmanlı İmparatorluğuna girişinin resmi kayıt tarihi ise Hollanda ile yapılmış olan bir ticaret antlaşması uyarınca 1612 yılı olup Osmanlı toplumunda zamanla tütün kullanımı yaygınlaşmış ve bir alışkanlık haline almıştır (Altun, 1995: 5; Ünal, 2007: 17). XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren hem tütünün iktisadi değerinin arttığı hem de tütün ticaretinin geliştiği tütün yasağının idare ediliş biçimini gösteren metinlerden anlaşılmaktadır. I. Ahmed Döneminden (1603-1617) başlayarak ülke sınırları dâhilinde tütün kullanımına yasaklar getirilmeye başlanmış ve bunlara dini ve siyasi sebepler²⁰ yanında iktisadi sebepler de gerekçe oluşturmuştur. Şöyle ki, Osmanlı sarayının ilaç ve aydınlatma ihtiyacında kullanılmak üzere balmumunun üretildiği Manisa ve Biga sancaklarında tütün üretimi arttıkça Avrupalı tüccarların gerek tütüne gerekse tütünün kurtlanmasını önlemek için kullanılan balmumuna talep düzeyi de artmıştır. Talep artışına bağlı olarak mumun kantar fiyatı 1400 akçeden 2400 akçeye kadar yükselmiştir (Diğiroğlu, 2007: 18). Fiyat yükselişlerine bağlı olarak Osmanlı

¹⁸ Bir Osmanlı ağırlık ölçüsü birimi olup *okiyye*, *vukiyye*, *vakiyye*, *kıyye* ve *hokka* da denilmiştir. Standardı bulunmamaktadır. Bu kapsamda XVI. ve XVII. yüzyıllarda Macaristan’da 1 *okka* 1.259,2 *gram* iken, XVIII. yüzyılda Basra’da 1 *okkanın* 1.821,7819 *gram*, 1794’te 1.288,172 *gram*, 1841’de 1.282,945 *gram* ve II. Abdülhamid Döneminde 1.287 *gram* olduğu belirtilmektedir. Ayrıntılar için bk. Kallek (2007).

¹⁹ Osmanlı İmparatorluğunun ilk gümüş para birimi olup 1481 yılında 1 *akçenin* ağırlığı 1,181 *gram* iken 1600 yılında 0,323 *gram* ve 1705 yılında 0,169 *gram* olmuştur. Ayrıntılar için bk. Sahillioğlu (1989). Diğer Osmanlı para birimleri *kuruş* ve *para* olup aralarında 1 *kuruş*=120 *akçe*=40 *para* eşitliği geçerli olmuştur. Ayrıntılar için bk. Pamuk (2002).

²⁰ Tütün genellikle kahvehanelerde tüketilen bir ürün olduğu için merkezi otorite insanların bir araya gelip toplumsal bir muhalefet oluşturabilecekleri ihtimaline karşı tütün kullanımına yasaklar getirmeyi uygun görmüştür (Diğiroğlu, 2007: 18-19). Tütün kullanımının dini bakımdan sakıncalı bulunması ise İslam Hukuku’nun keyif verici maddelerin kullanımına olan yasaklayıcı yaklaşımının ulema tarafından farklı yorumlanması ile ilgilidir. Bu konuda ayrıca bk. Karagöz (2020).

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscoeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

sarayının balmumu tedarikinde zorluklar yaşanmış ve bunun üzerine belirtilen sancaklara gönderilen talimatlarla tütün üretiminin yasaklandığı bildirilmiştir. II. Osman Döneminde (1618-1622) de yasak devam etmiş hatta bizatihi padişah geceleri denetim yapmıştır (Ünal, 2007: 17). IV. Murat Döneminde (1623-1640) zirve yapan yasağa bağlı ağır cezalara rağmen tütün alışkanlığı toplumda yayılmaya devam etmiştir.

Osmanlı ülkesinde ilk tütün ekim alanları Suriye ve Balkanlar olarak kayda geçmiş iken en verimli üretim alanlarını Yenice ve Vardar'daki araziler oluşturmuştur. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde aktardıklarından XVII. yüzyıla gelindiğinde tütünün ciddi anlamda üretim ve ticareti yapılan lüks bir ürün haline geldiği anlaşılmaktadır.²¹ Buna göre tütün ticareti Avrupalı tüccarların Osmanlı ülkesine getirdikleri tütünü pazarlayan aracılardan başlatılmıştır. Tütün tarımının yaygınlaşmasıyla ülkede profesyonel bir tüccar grubu oluşmuştur. Üreticiler tütün tarımı için gerekli finansmanı tütün ticareti yapan tüccarlardan karşılıklı menfaate dayalı olarak karşılamışlardır. Tüccar *pey/pay* akçesi adı altında bir ön ödemeyi üretim sürecinin başlangıcında (hasattan 7-8 ay önce) avans olarak yapmış ve bir yandan üreticiyi kaliteli tütün üretmesi için yükümlülük altına sokarken diğer yandan da hasat sonrası tütünü uygun fiyattan alabilme olanağına sahip olmuştur.²² Tütün ticaretinin genişlemesine paralel olarak II. Süleyman Döneminde (1687-1691) tütün Osmanlı hazinesi açısından iyi bir gelir kaynağı olarak görülmüş olmalı ki fiskalizm ilkesinin bir gereği olarak 1687 yılında *okkasından* 3 *para* tutarında bir vergi alınmaya başlanılmıştır. Vergileme, tütün cinslerine göre artarak devam etmiştir. Öyle ki 1695 yılında Yenice ve Vardar tütünlerinden alınan vergi *okka* başına 20 *paraya* yükseltilmiştir (Altun, 1995: 5).

Üretim artışına bağlı olarak tütün üretimi bir gelir birimi olarak kabul edilmiş ve 1688 yılında *mukataa*²³ haline getirilerek İstanbul Gümrüğü'ne bağlanmıştır. Aynı yılın Ağustos ayında "*duhan resmi*" adıyla tütün gümrük vergisi yürürlüğe girmiştir. Verginin uygulama alanı İsakça'dan Çanakkale'ye kadar Rumeli ile Hudâvendigâr bölgelerini kapsamıştır. Bu sınırlar, tütün gümrük vergisinin 1689 yılı Nisan ayında alkollü içki vergisiyle birlikte "*hamr ü arak ve resm-i duhâ*" adıyla *mukataa* haline getirilmesinden sonra da değişmemiştir. *Mukataa* 1691 yılı temmuz ayında müstakil hale getirilmiş ve uygulama alanı Akdeniz iskeleleri ve bazı adalarla Tuna bölgesini kapsayacak şekilde genişletilmiştir. 1697'de tütün gümrükleri 74'ü Rumeli, 24'ü ise Anadolu ve Orta Doğu bölgelerinde olmak üzere yaygınlaştırılmıştır. Dolayısıyla bir yüzyıl önce dini açıdan caiz olup olmadığı tartışılarak üretimi ve tüketimi yasaklanan tütünün Osmanlı idarecileri nezdindeki algısının farklılaşarak fiskalizm ilkesi uyarınca hazineye gelir sağlayan bir meta haline geldiği anlaşılmaktadır (Diğiroğlu, 2007: 19).

²¹ 1691 yılında tütün üreticilerine yönelik yapılan bir tahrirde 10.487 tütün üreticisi tespit edilmiştir. Öte yandan XVIII. yüzyılın başından XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar tütün ekiminin yapıldığı kaza sayısı 180'den 395'e çıkarken, tütün üreticilerinin sayısı 50.000'den 150.000'e ulaşmıştır (Yapıştıran, 2013: 44).

²² Üreticiler ürettikleri tütünü şehirlerde kurulan haftalık pazarlarda veya yerel pazarlarda satmışlardır. İlk zamanlarda üretici, tımar sahipleri ve vakıf yöneticilerinin iştirakiyle fiyat tespit edilirken XVII. yüzyılın sonuna doğru tüccar grubu, XVIII. yüzyılda mültezimler-malikâne sahipleri de sürece dâhil edilmişlerdir. XVIII. yüzyılda malikâne usulünden emanet usulüne geçildikten sonra devletin memuru olan gümrük emenleri ve XIX. yüzyılda ayanların da bizzat katıldıkları toplantılarda tütünün piyasa fiyatları belirlenmiştir (Yapıştıran, 2013: 45).

²³ Bu kavram, Osmanlı maliyesinde vergi gelir birimini ifade etmiştir. Ayrıntılar için bk. Genç (2006).

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscoeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

Tütün mukataası hasılatı XVIII. yüzyılın ilk yarısında yaklaşık 1.000.000 kuruşa ulaşmıştır. Bununla birlikte mukataaların malikâne olarak idare edilmesine bağlı olarak devlet hazinesine bu miktarın sadece 1/3'ü yani 350.000 kuruş girmiştir. Bu nedenle malikânegilerin hesabına geçen 650.000 kuruşun da devlete aktarılmasına yönelik arayışlara girilmiştir. Bu kapsamda ilk girişim 1759 yılında İstanbul Tütün Gümrüğü idaresindeki mukataalar üzerine gerçekleştirilmiştir: Malikâne sahiplerinin büyük bir kısmının muaccele (peşinatları) ödeyerek sahip oldukları mukataalara devlete tarafından el koyulmuş ve yönetimi *Darphane-i Amire*'ye verilmiştir. Bundan sonra *Mukataa-i Gümrük-i Duhan-ı İstanbul ve Tevabi* adı altında Darphane tarafından emanetle idare edilmiştir. Darphane tarafından emanetle idare edilen tütün gümrük mukataalarına zamanla malikânegisi ölenler de dâhil edilmeye başlanmış olup bu amaçla malikâne olarak idare edilenlerde malik değişimi yasaklanmıştır (Yılmaz, 2005: 156). 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sonrası meydana gelen malî bulanıma bağlı olarak 1775 yılında esham uygulamasına geçilmesiyle birlikte 1776'da ülkedeki bütün tütün gümrükleri *İstanbul ve Arabistan ve Tevabii Duhan Gümrükleri* adıyla birleştirilerek Darphane tarafından emanetle idaresine devam edilmiştir (Yılmaz, 2005: 156-157).²⁴

4. XVIII. Yüzyıl: Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomik Sistemine Dâhil Olması, Tütün Üretim ve Ticaretinde Kapitalist Dönüşüm Koşullarının Oluşması

XVIII. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğundaki meta değişim ilişkilerinin Dünya Ekonomik Sistemi'ne²⁵ dâhil olduğu bir dönemi temsil etmektedir. Bu yüzyıl aynı zamanda çalışmanın

²⁴ Tütün gümrükleri *Darphane-i Amire* tarafından 68 yıl idare edilmiştir. 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla tütün gümrüklerinin idaresi Darphane'den ayrılmıştır. Aynı yıl tütün gümrük tarifeleri %100 oranında artırılmış ve ertesi yıl tütün mukataalarının idaresi *Mukataat Hazinesine* devredilmiştir. Bu durum, *Mukataat Hazinesi*'nin 1 Ağustos 1834 tarihinde Asakir-i Mansure-i Muhammediye Hazinesi Defterdarlığı şeklinde sadece isim değiştirmesinden sonra da devam etmiştir. Tütün mukataaları, 28 Şubat 1838'de yeni kurulan Maliye Nazırlığına bağlanmıştır. Maliye Nezaretinin 1839 yılı Temmuz ayında *Hazine-i Amire Defterdarlığı* ve *Mukataat Hazinesi Defterdarlığı* olarak ikiye ayrılmasıyla birlikte tütün gümrükleri *Mukataat Hazinesi Defterdarlığı*'nın yönetimine bırakılmıştır. Tanzimat Fermanının ilanından sonra ise 25 Mayıs 1840 tarihinde *Mukataat Hazinesi* yeni kurulan Maliye Nezaretine bağlanmıştır (Yılmaz, 2005: 157).

²⁵ I. Wallerstein tarafından ortaya atılan Modern Dünya-sistemi XVI. yüzyılda doğmuştur (Wallerstein, 2011a: 10). Dünya-sistemi 1450-1600 döneminde genişlemiştir. 1600-1750 döneminde nispi durgunluk yaşamıştır. Bu dönemde Avrupa dünya ekonomisinin dışı karşı bir yapısal değişikliğe yol açan etkisi söz konusu olmamıştır (Wallerstein, 1979). Osmanlı İmparatorluğu 1500-1750 döneminde Avrupa dünya ekonomisiyle ticaret yapmış fakat onun dış alanında kalmıştır. Bu dönemde aksel bir iş bölümü geçerli olmamıştır. Ticaret; baharat, çay, kürk ve köle gibi lüks nitelikteki malları kapsamıştır. Böylece farklı sosyal değer ölçüleri olan iki ayrı tarihsel sistem arasındaki bir tür ticareten bahsetmek mümkündür. Bu nedenle de "lüks mallar" ve dış alan kavramlarının birlikte bulunduğu bir niteleme yapılmaktadır (Wallerstein, 2011b: 145-146). Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa dünya-ekonomisiyle (kapitalist dünya ekonomisiyle) olan ilişkisinin içeriği 1750 dolaylarında hızla değişmeye başlamış ve Osmanlı ülkesi en azından Rumeli, Anadolu, Suriye ve Mısır bölgeleriyle sınırlı olmak üzere kapitalist dünya ekonomisinin üretim süreçlerine yani "uluslararası iş bölümüne" dâhil olmuştur. Bu eklemlenme süreci 1850 dolaylarında tamamlanmıştır. Bu dönemde Osmanlı üretim süreçlerinde üç ana değişiklik ortaya çıkmıştır: Yeni bir ithalat-ihracat modeli, daha büyük ekonomik girişimlerin (ekonomik karar alma organlarının) oluşturulması ve iş gücünün zorlanmasında önemli bir artış. Yeni ithalat-ihracat modeli, dünya ekonomisinde eksensel iş bölümünü oluşturan merkez-çevre ayrımına uygun düşmüştür. Buna göre merkezdeki mamul mallara karşı çevredeki ham maddelerin değişimi söz konusu olmuştur. Osmanlı ülkesinin ham madde ihracatına yoğunlaşması için üretim süreçlerinde iki yönden değişim gerçekleşmiştir. İlki ham madde ihracatının artmasıdır.

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscaeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

ikinci bölümünde ifade edildiği gibi Osmanlı sosyal formasyonunun toprak mülkiyet koşullarında meydana gelen değişimler uyarınca dönüşüme uğradığı bir dönem olmuştur. Miri toprak rejiminin tedrici olarak çözülmesi süreci, bu yüzyılda bazı bölgelerde miri toprakların mülkiyetinin ayan, voyvoda gibi ekonomik ve siyasi güç sahibi yerel unsurların eline geçmesiyle farklı bir niteliğe bürünmüştür. Buna göre süreç Osmanlı kırsalında *çift-hane* sistemi ile kapitalist üretim biçiminin özelliklerini gösteren çiftliklerin birlikte var oldukları ikili bir yapıyı ortaya çıkarmıştır (Pala, 1996: 65). Bu dönemde ülkenin ihraç ürünlerinin neredeyse tamamının pamuk başta olmak üzere tek bir ticari ürün üretiminde uzmanlaşan tarımsal işletmeler tarafından temin edildiği söylenebilir. Diğer taraftan aynı yüzyılda devletin kırsal ekonomi üzerindeki denetimi zayıflamış ve üreticiler pazar koşullarına tepki vermekte daha özgür hale gelmişlerdir (Çeken, 2013: 65). Tütün de ihracata konu olan diğer ticari tarımsal ürünlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunun bir çevre ülkesi olarak Dünya Ekonomik Sistemi'ne dâhil olmasını sağlayan ürünlerden biri olmuştur. Buna göre Balkanlar (Tesalya, Epir, Makedonya, Trakya, Meriç vadisi, Tuna kıyıları, Kosova, Metobika kıyıları, Arnavutluk kıyıları, Bosna'nın bazı bölümleri) ve Batı Anadolu'da tütün üreticilerinin bir bölümü bütünüyle dış pazarlara yönelmişlerdir (Çeken, 2013: 64). Nitekim başta ulaşım olanakları olmak üzere piyasa bağlantılarının daha gelişmiş olduğu ve toprak tasarruf biçiminin Osmanlı geleneksel yapısından farklı olarak büyük toprak sahipleri lehine ayrıştığı bu bölgelerde tütün üretiminin ihracata yönelik olarak organize edildiği ve bölge bazında bireysel sermaye birikiminin arttığı gözlenmiştir. Tütün üretimi ve ticareti yapılan Drama, Pravişta ve Serez bölgeleri için İngiliz Konsolos Raporlarından derlenen veriler bu durumu destekler niteliktedir. Bölgede XVIII. yüzyılın henüz başlarında başlayan tütün üretimi sadece yirmi yıl gibi kısa bir sürede artmış ve yüzyılın ikinci çeyreğinin sonu itibarıyla bölgede üretilen tütün Kavala Limanı'ndan İstanbul başta olmak üzere İzmir ve diğer Anadolu vilayetlerine gönderildiği gibi Avrupa'ya da ihraç edilir hale gelmiştir. Dış pazarlar açısından Rusya, Fransa ve Avusturya başı çekmiştir. Konsolos yardımcısı Mailing'in aktardığı bilgiler ışığında artan dış talebin uyardığı tütün üretimi yılın altı ilâ sekiz ayı süresince on beş binden fazla kişiye istihdam sağlar hale gelmiştir. Konsolos raporları uyarınca bölgede üretici-aracı/tüccar ve alıcı arasındaki değişim ilişkilerinin gelişerek tütün ticaretinin kısa sürede oldukça kazanç getiren bir faaliyet haline geldiği anlaşılmaktadır (Arslan, 2009). Buna göre bölgede bulunan büyük toprak sahipleri bölgedeki ayanlar ve bürokratlarla olan yakın ilişkilerini de kullanarak üreticiden oldukça düşük fiyatlardan aldıkları tütünü yüksek kârlarla yabancı tüccarlara satabilmişlerdir. Büyük toprak sahiplerinin tütün alımında edinmiş oldukları söz konusu tekel gücü Osmanlı tarımında XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren adeta bir gelenek haline gelen küçük üreticiyi/reayayı borçlandırma pratiğine dayanmıştır. Aslında bölgede tütün üretimi yapmakta olan küçük üreticiler hava koşullarının iyi seyrettiği normal ürün yıllarında elde ettikleri tütünü yüksek fiyattan satarak üretime devam edebilmelerini teminat altına alabilen seviyede gelir elde edebilmişlerdir. Bununla birlikte kötü hasat dönemlerinde ya da artan vergi koşullarında kurumsal bir kredi piyasasının yokluğuna bağlı olarak zorunlu bir biçimde borçlanmak zorunda kalmışlardır. Bu durumda büyük toprak sahipleri ile ortak çalışan bölgedeki tütün tüccarları, aracılar ve tefeciler üreticiye borç para vererek alacaklarını ya doğrudan hasadın belirli bir bölümüne el

İkincisi ise el imalatlarına dayalı üretim faaliyetleri peyderpey azalarak adeta bir çöküş süreci gerçekleşmiştir (Wallerstein, 2011b: 151-152).

koyarak ya da üreticinin elindeki ürünü piyasa fiyatının altından satın alarak tahsil etme yoluna gitmişlerdir. Küçük üreticiler, borçlarını geri ödeyemedikleri durumda ise kentlerde mevsimlik işçi olarak çalışmak ya da temelli göç etmek zorunda kalmışlardır (Stergiopoulos, 2016: 98). Bölgedeki tüccarlar içerisinde Selanik'te yaşayan Yahudi tüccarların ağırlığı dikkati çekmektedir. Söz konusu tüccarlar kurmuş oldukları acenteler aracılığıyla tütün alımı yaparak Kavala Limanı üzerinden Fransa, Rusya ve Avusturya'ya ihracatı gerçekleştirmişlerdir.²⁶ Bu noktada 1839 yılında hem malikâne sisteminin lağvedilip doğrudan doğruya mülkiyete dayalı toprak vergisi uygulamasına geçilmesi hem de Balta Limanı Antlaşması (Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Antlaşması) hükümlerinin uygulanmaya başlaması önemli gelişmeler olarak belirtilebilir.²⁷ Zira Balta Limanı Anlaşması gereğince Osmanlı İmparatorluğu 1826'dan beri uygulamaya koyduğu ham maddelerin dış pazarlara çıkarılmasını engelleyen tekel (yed-i vahit) uygulamasından vazgeçtiği gibi İngiltere ve sömürgelerinde üretilen tüm mallar %3 gümrük ödenmesi koşuluyla Osmanlı pazarına girebilir hale gelmiştir. Dolayısıyla Batı Avrupa'da sanayi kapitalizminin gelişme dinamiği bir yandan Osmanlı tarımında mülkiyet ilişkilerini özel mülkiyet lehine dönüştürürken diğer yandan Batı endüstrilerinin artan ham madde talebine bağlı olarak Osmanlı kırsalında bölge düzeyinde dış pazarlar için üretimde bulunan çiftlik tipinde kapitalist üretim organizasyonlarının zeminini hazırlamıştır (Pala, 1996: 65). Bu durum diğer ticari tarımsal ürünlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ilişkilerin otarşik yapıyı önceleyen biçimde kurgulandığı anlayıştan vazgeçerek ham maddelerin ve tarımsal ürünlerin artan ihracatı ile mamul malların ithalatının serbest bırakıldığı bir iktisadi anlayışa yönelmek suretiyle iâşe ve gelenekçilik ilkelerinden uzaklaşması anlamına gelmiştir.

1844-1854 dönemindeki tütün üretimini gösteren aşağıdaki tablodan tütüne olan yüksek talep düzeyini karşılamaya dönük olarak kurumsal piyasa koşullarının yokluğuna karşın Kavala bölgesinde büyük toprak sahiplerinin üretimi başarıyla organize etmeleri sayesinde önemli üretim artışlarının gerçekleştiği görülmektedir.

Tablo 1: Kavala Bölgesinde Tütün Üretim Miktarları

Yıllar	Miktar (Ton)	Satış değeri (Sterlin)
1844	223	—
1845	892	—
1846	905	—
1847	722	—
1848	287	—
1849	445	63
1850	649	4616
1851	400	4800
1852	103	7762
1853	237	19036
1854	258	31789

Kaynak: Arslan (2009: 171)

²⁶ Dış pazara dönük olarak gayrimüslim Osmanlı tüccar tebaasının ön plana çıkmasında şüphesiz Balta Limanı Antlaşması'nın kendilerine sağlamış olduğu ayrıcalıkların rolü büyük olmuştur. Yahudi ticaret acenteleri yabancı alıcıların kendilerine sağlamış oldukları finansal destek sayesinde bölgede bulunan eşraf ile sıkı ilişki kurmuşlardır. Bu durum Yahudi acenteler dışında bağımsız tüccarların bölgeden doğrudan alım yapmasını neredeyse olanaksız hale getirmiştir.

²⁷ Balta Limanı Antlaşması'nın Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkileri için ayrıca bk. Baskıcı (2005).

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscoeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

Not: Yıllar arasında meydana gelen üretim dalgalanmaları düşük girdi kullanımı koşullarında hava koşullarında kuraklık başta olmak üzere değişimlere bağlanabilir. 1852-1856 arasında meydana gelen üretim düşüşleri ise Kırım Savaşı'na (1853-1856) bağlı olarak bir kısım erkek nüfusunun tütün üretim sürecinden çekilmesi ile açıklanabilir.

Üretimde meydana gelen artışların gayrimüslim tüccar tebaanın ağırlıklı olduğu tüccar sermayesi kanalıyla dış piyasalara pazarlaması suretiyle bölgede önemli düzeyde bir gelir artışının gerçekleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim döneme ait konsolos raporlarına dayanarak düzenlenmiş Tablo 1'e göre İngiltere'ye yapılan tütün ihracat miktarı 1850 yılından 1854 yılına 5 kat, değeri ise yaklaşık 8 kat artmıştır. Özetle XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Balta Limanı Antlaşmasının getirdiği ticaret koşullarında meydana gelen değişimlere bağlı olarak Kavala ve hinterlandının Avrupa'daki tütün işleyicisi endüstrilerin ihtiyacını karşılamak üzere tütün ihracatına dönük olarak yeniden organize oldukları anlaşılmaktadır. Organizasyon sonucunda bölgede refah seviyesinin yükselmesine bağlı olarak sosyoekonomik koşullarda önemli değişimler meydana gelmiştir. Buna göre bölgede toplumsal açıdan kapitalist ekonomilerde görüldüğü biçimde sermaye-emek ayrışması ortaya çıkmış ve geniş bir ücretli çalışan kitlesinin²⁸ yanı sıra güçlü bir ticaret burjuvazisi oluşmuştur.²⁹ Burada dikkat çeken önemli husus, bölge düzeyinde tütün üretim ve ihracatındaki artışa bağlı olarak ortaya çıkan kapitalist yöndeki gelişme dinamiğinin gerisinde Osmanlı İmparatorluğunun kendi iradesi dışında gelişen çevreleşme pratiğinin bulunduğudır. Şüphesiz bölgede kapitalist zihniyetin hâkim olmasında Osmanlı idarecilerinin piyasa odaklı modernleşmeye dönük iktisadi politika tercihlerinden ziyade İngiltere başta olmak üzere sanayileşen Avrupa ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki askeri ve siyasi baskıları da etkili olmuştur.³⁰ Söz konusu pratik bölge düzeyinde de olsa Osmanlı geleneksel ilkelerinden (iaşe ve gelenekçilik) uzaklaşmayı beraberinde getirmiş ve bölgede piyasa zihniyetinin hâkim olması kapitalist dönüşümü sağlayabilmiştir.

Öte yandan tütünün diğer tarla bitkilerinden farklı olarak geniş tarımsal arazilere ihtiyaç göstermeyip küçük ölçekli arazilerde de üretiminin yapılabilmesi Anadolu'da tütün üretiminin küçük üreticiler tarafından sürdürülebilmesine olanak tanımıştır. Konuyla ilgili olarak Anadolu'nun iki farklı coğrafi bölgesinden elde edilen bulguların belirtilmesi uygun olacaktır. XIX. yüzyılda Düzce bölgesinde tütün üretimini inceleyen bir çalışmada tütün tarımı yapan 343 işletmenin tamamının 0,5 ilâ 5 dönüm arasındaki topraklar üzerinde üretim yapan küçük üreticiler olduğu tespit edilmiştir. Benzer biçimde XIX. yüzyılda Bitlis sancağında ürün deseni içerisinde önemli paya sahip olan tütünün ihracat kayıtlarında fazla yer almamasının nedenleri

²⁸ XIX. yüzyılın son çeyreği itibarıyla Kavala bölgesinde yaz aylarında 2000 civarında mevsimlik işçi çalışmaktadır. O dönemde Kavala nüfusunun 8000 civarında olduğu göz önüne alındığında ücretli iş gücünün boyutu daha rahat anlaşılmaktadır (Stergiopoulos, 2016: 99).

²⁹ Kavala bölgesindeki sosyoekonomik değişimin sosyal nitelikteki etkileri ise artan nüfus ve kentleşme olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim 40 yıldan az bir zamanda; 1870'lere gelindiğinde Kavala'nın nüfusu ikiye katlanmıştır. Kavala'nın Yunanistan'ın egemenliğine girmesinin ardından kent hızlı bir kentleşme sürecine girmiş ve Kavala kozmopolit bir ticari kent haline dönüşmüştür (Stergiopoulos, 2016: 99).

³⁰ Ele alınan dönem itibarıyla Batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde oluşturdukları siyasi baskının gerisindeki en önemli olay Osmanlı tahtını ve dolayısıyla merkezi otoritesini siyasi bakımdan tehdit eden Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1833) olmuştur.

arasında kaçakçılık ve ulaşım zorlukları temel faktörler olmasına rağmen yerel pazarda yüksek seviyede pazarlanıyor olması da önemli bir etken olarak değerlendirilmiştir (Yapıştırın, 2013: 43).

5. Tütünde Devlet Tekeli Kurulması, Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Tütün Rejisi Dönemi

1848 yılında Avrupa'yı sarsan ekonomik kriz Osmanlı ekonomisini de olumsuz yönde etkilemiş ve ihracattaki gerilemeye bağlı olarak Osmanlı dış ticareti artan açıklarla karşı karşıya kalmıştır (Önsoy, 1999: 400). Bu olumsuz gelişmeyi Rusya ile yapılan Kırım Savaşı'nın (1853-1856) getirmiş olduğu askeri masraflardaki artış takip etmiş ve Osmanlı İmparatorluğu artan harcamalarını finanse edebilmek için tarihinde ilk kez dış borçlanmaya başvurmak zorunda kalmıştır.³¹ Kırım Savaşı'nın sona ermesinin ardından ülkede yapımına başlanan demiryollarının finansman ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak dış borçlanmanın sürekli hale gelmesi ve "borçların yeni borçlarla ödenmesi" şeklindeki yöntemin benimsenmesi Osmanlı İmparatorluğunu mali açıdan yabancı finansörlere bağımlı hale getirmiştir. Borçların geri ödenmesinde teminat olarak muhtelif gelir kaynaklarının gösterilmesiyle birlikte Avrupalı finansörlerin tütün ve ipek başta olmak üzere devletin kontrolündeki gelir kaynaklarına olan ilgisi giderek artmıştır. Bir müddet sonra Osmanlı İmparatorluğu kendi gelir kaynakları üzerindeki denetimini yitirirken bu konuda Avrupa ülkeleri belirleyici duruma gelmeye başlamıştır. Zira Avrupalı ülkeler verdikleri borçlara karşılık çeşitli imtiyazlar alır duruma gelmişlerdir (Noviçev, 1979: 83).

Osmanlı İmparatorluğunda ilk tütün tekeli uygulamasının temelini 1861 yılında İngiltere ile imzalanan Kanlıca Ticaret Antlaşması'na dayandığı kabul edilebilir. Bu anlaşma gereğince tütün ithalatı yasaklanırken İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğundan ihraç edeceği tütün üzerindeki %8 oranındaki gümrük vergisi de kaldırılmıştır.³² Tütün ticareti için dönüm noktası olarak kabul edilebilecek bu kararların ardından Osmanlı İmparatorluğunda, tütün yönetimi ile ilgili olarak Duhan Nazırlığı kurulmuş ve *müruriye resmi* denilen vergi yürürlüğe girmiştir (Demir ve Sönmez, 2021: 473). Buna göre ülkede yetiştirilen tütünlerin bir yerden başka bir yere nakli halinde okka başına 12 kuruş *müruriye resmi* alınmaya başlanılmıştır. Ayrıca ister Osmanlı ister yabancı tebaadan olsunlar bütün tütün ve mamullerini satan bayiler, satış fiyatının %30'u oranındaki *bayi'yye resmi* adıyla bir vergiyi ödemekle mükellef hale gelmişlerdir. Osmanlı maliyecileri 1871 yılında padişaha sundukları arz tezkiresinde kaçakçılığa bağlı olarak tütün gelirlerinin önceki yıllara kıyasla azalarak yıllık 70-80 bin keseye düştüğünü ifade ederek Avrupa'daki tütün rejisi uygulamalarının devlete yüksek gelir sağladığından bahisle rejinin kabulü halinde yıllık 100 bin kese ilave gelir elde edileceğini ileri sürmüşlerdir. Öte yandan tütün kaçakçılığının ancak ürünün devlet eliyle alınıp satılması halinde engellenebileceğini düşünen devlet adamları *inhisar usulü*nün buna çözüm olacağını savunmuşlardır. Devletin, tütünü üreticiden bizatihi kendisinin alıp şirketlere de bizatihi kendisinin satması görüşü de

³¹ Osmanlı İmparatorluğu 75 milyon Frank tutarındaki ilk dış borcu Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında 1854 yılında almıştır. Bu ilk dış borçlanma, büyük savaş giderlerinin iç borçlanma yoluyla karşılanması imkânı bulunmamasına bağlı olarak gerçekleştirilmiştir.

³² Fransa ve İngiltere ile imzalanan Kanlıca Ticaret Antlaşması'yla aynı kapsamda antlaşmalar 1862 yılında çeşitli Avrupa devletleri ve Amerika Birleşik Devletleri ile de imzalanmıştır (Demir ve Sönmez, 2021: 473).

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscoeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

gündeme getirilmiştir. Padişahın bu görüşleri uygun bulması üzerine İstanbul'da İnhisar İdaresi kurulmuş ve 1879 yılında Rüşum-ı Sitte İdaresi kurulana kadar ülkede tütün üretiminde devlet tekeli söz konusu olmuştur (Quataert, 2008: 218).³³ Bunu, Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin prototipi olarak kabul edilebilecek, Rüşum-ı Sitte İdaresi'nin 1879 yılında kurulması takip etmiştir (Dığıroğlu, 2007: 23-24). Başında Osmanlı Bankası'nın bulunduğu İdare ile Galata Bankerleri arasında varılan bir anlaşmaya göre tuz ve tütün tekeli, pul resmi, alkollü içkiler, İstanbul sularında yapılan balık avı ve Edirne, Bursa ve Samsun'da ipekten alınan öşür gelirleri 10 yıl süreyle anılan bankerlerin yönetimine bırakılmıştır (Noviçev, 1979: 86). Rüşum-ı Sitte İdaresi yönetiminde tütün geliri yıllık 1 milyon Osmanlı Lirası düzeyine yaklaşmış ve 1880 yılında 643.357, 1881 yılında ise 728.403 Osmanlı Lirası tutarında net kâr elde edilmiştir (Altun, 1995: 13; Oktar, 1999: 459). Haliyle bu durum Avrupalı alacaklıların dikkatlerinden kaçmamış ve gözlerini beklenmedik büyüklükteki tütün gelirlerine dikmişlerdir (Oktar, 1999: 459).

Osmanlı İmparatorluğu, 6 Ekim 1875 tarihinde gelecek beş yıl boyunca borç faiz ve taksitlerinin ancak yarısını ödeyebileceğini ilan ederek kalan tutar için %5 faizli tahviller çıkarmayı ve güvence olarak genel gümrük gelirlerini, tuz ve tütün gelirlerini, Mısır'dan alınan haracı ve bunların yetmemesi durumunda hayvan vergisini önermiştir. Aynı yıl Bosna ve Hersek'te çıkan isyanlar, bunun ardından yaşanan Sırbistan ve Karadađ savaşı ve son olarak Rusya'ya karşı girişilen savaş herhangi bir borç ödemesinin gerçekleştirilemeyeceğini göstermiştir. Rusya mağlubiyeti ülkenin mali durumunu daha da kötüleştirmiştir çünkü 1879 yılında imzalanan barış anlaşması uyarınca Rusya'ya karşı 802.500.000 Frank gibi çok yüksek düzeyde bir savaş tazminatı yükümlülüğü altına girilmiştir (Noviçev, 1979: 85). Böylesi yüksek düzeyde borç yükü, Avrupalı alacaklıları hükümetleri aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bir mali denetim kurulması çabası içine sokmuştur. Bunun sonucu olarak 1878 Berlin Kongresi'nde gerekli karar alınmıştır. Alacaklı Avrupalı devletler ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 20 Aralık 1881 tarihinde imzalanan *Muharrem Kararnamesi* uyarınca Osmanlı devlet gelirlerinin bir kısmının alacaklı yabancı sermaye temsilcileri tarafından yönetilerek Osmanlı devlet borçlarının geri ödenebilmesi amacıyla *Düyun-ı Umumiye İdaresi* kurulmuştur (Noviçev, 1979: 86; Blaisdell, 2008: 14). Osmanlı tütün gelirleri *Düyun-ı Umumiye İdaresi* tarafından iki yıl yönetildikten sonra bu gelirleri yönetmek üzere Osmanlı İmparatorluğu, *Düyun-ı Umumiye İdaresi* ve ortaklıklar arasında 27 Mayıs 1883'te "Osmanlı İmparatorluğu'na Ortak Çıkarlar Sağlayan Tütün Tekeli" (*Memalik'i Osmaniye Duhanları Müşterek'ül-menfaa Reji İdaresi*) şirketi-Tütün Rejisi³⁴ kurulmuştur (Altun, 1995: 15; Blaisdell, 2008: 127; Quataert, 2008: 219). Tütün

³³ Osmanlı tütün gelirlerinin toplanmasında 1874-1879 döneminde *bandrol usulü* uygulanmıştır. Bu usul, tütünü değerine göre vergilendirmenin zamanla tütün kalitesini dolayısıyla tütün gelirlerini düşürme riskinden kaçınmak üzere yalnızca devlet tarafından satılan resmi *bandrol* yapıştırılmış sigara ve tütün paketlerinin dolaşımına izin verilmesi şeklinde uygulanmıştır. Tütün gelirleri tuz, ipek ve av vergileriyle gümrük resimlerini de tahsil eden Rüşumat İdaresi tarafından tahsil edilmiştir. Bu sistemde tütün üretimi ve ticareti konusunda –herhangi bir resmi makamdan izin ve ruhsat alınmaksızın- tam bir serbesti söz konusu olmuş ancak ekim aşamasından tüketiciye sunum aşamasına kadar Rüşumat İdaresi üretim miktarı ve satışlara varana kadar sektörde tam bir kontrol sağlamıştır (Altun, 1995: 8-9).

³⁴ Osmanlı iktisat tarihi yazınında ana akım iktisadın piyasa türlerinden olan "tekel"i çağırıştırır anlamda Reji Şirketi ve Osmanlı Tütün Tekeli gibi adların kullanımları tartışmalıdır çünkü o dönemde "reji" kelimesi belirli düzeyde "mültezimlik" kurumuna karşılık gelecek bir anlama sahip olup Osmanlı zihniyetinde geleneksel bir kavramdır. Böylece Tütün Rejisi'nin Osmanlı iktisadi zihniyeti bağlamında gelenekçilik ilkesinin bir uygulaması olduğu söylenebilir.

Rejisi'ne ilişkin mevzuat ve teşkilat şeması kuruluşun temelde kâr amaçlı bir sermaye şirketi olmasına rağmen gerçekte elde ettiği gelirle Osmanlı İmparatorluğunun Düyun-ı Umumiye İdaresi bünyesinde toplanmış borçlarını ödeyen bir kurum olduğunu göstermektedir.³⁵ Reji Şirketi'nin kuruluş anlaşması uyarınca şirket tarafından Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne yıllık en az 750.000 Osmanlı Lirası olmak kaydıyla şirket kazançları üzerinden kazanç düzeyine göre artan oranlı bir ödeme yapması öngörülmüştür (Blaisdell, 2008: 127; Quataert, 2008: 219). Bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu ile Düyun-ı Umumiye İdaresi şirket kârından önceden belirlenmiş limitler dâhilinde ve ödenmiş sermayenin %8'ini güvence altına alan bir pay almışlardır (Blaisdell, 2008: 127-128). Şirketin kazanç payı dağıtımı aşağıdaki Tablo 2'de gösterilmiştir. Şirketin, kuruluşunu izleyen birkaç yıl hariç kârlı bir şekilde faaliyet gösterdiği ve Osmanlı İmparatorluğunun gelirlerden aldığı payın sürekli arttığı söylenebilir. Bu pay 1888 yılında 1 milyon Osmanlı lirasından fazla iken 1894'te beş kat artarak 5.489.715 Osmanlı Lirası düzeyine ve 1910'da 16.421.903 Osmanlı Lirası düzeyine erişmiştir (Dıġıroġlu, 2007: 143).

Tablo 2: Osmanlı Tütün Gelirlerinin Paylaşımı

Tütün Gelirleri (Osmanlı lirası)	Düyun-ı Umumiye İdaresi Payı (%)	Osmanlı İmparatorluğu Payı (%)	Reji Şirketi Payı (%)
1-500.000	35	30	35
500.000-1.000.000	34	39	27
1.000.000-1.500.000	30	52	18
1.500.000-2.000.000	20	70	10
2.000.000+	15	75	10

Kaynak: Dıġıroġlu (2007: 34)

Balta Limanı Anlaşması ile tütün sektörünün vergilendirilmesi noktasında Osmanlı İmparatorluğu "kilitlenmiş" iken, sektörde fiskalizm ilkesinin uygulanabilmesi için gerekli gelire Reji Şirketi'nden tahsil edeceği gelir payıyla kavuşmuştur. Ancak bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus, ülkede tütün üretim faaliyetleri genişlerken devletin bunu sadece bir gelir kaynağı olarak gördüğü ve tütünde üretim ile verim düzeyinin yükseltilmesine dönük herhangi bir stratejisinin bulunmadığıdır (Altun, 1995: 6).³⁶ Oysa çalışmada ifade edildiği gibi

³⁵ Bu bağlamda şirketin kuruluşuna ilişkin düzenlemelerin de gerçekte Muharrem Kararnamesi'nin uygulanmasına yönelik ek düzenlemeler olduğu aşikârdır. Şirketin bu gerçek niteliğinin en çok farkında olanlar şüphesiz yine şirketin yöneticileri olmuştur (Altun, 1995: 27). Nitekim bir ortaklar toplantısında şirket genel müdürü şunları söylemiştir: "Yerel yöneticilerin, Tütün Rejisi'nin gerçek yapısını hâlâ anlayamadığını üzüntüyle belirtmek isterim. Onlar, şirketimizin, bir devlet vergisini, devlet adına ve hesabına toplayan bir yönetimden başka bir şey olduğunu anlamamış görünüyorlar." Parvus Efendi (1977: 167).

³⁶ Rejinin tütün üreticilerine üretim ve özellikle pazarlama aşamasında çıkardığı zorluklar üretim düzeylerinin bazı bölgelerde azalmasının temel sebebi olmuştur. Bu zorluklar arasında üreticiye ruhsat vermemek, düşük fiyat teklifinde bulunmak, ambar sayısındaki yetersizlikler ve ambarların üretim bölgelerinin uzağında kurulması sonucu üreticinin yüksek taşıma maliyetleriyle karşılaşması sayılabilir. Reji döneminde üretim gerilemesiyle ilgili

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscoeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

XIX. yüzyılda Drama Vilayeti ile Trakya bölgesinde tütün ihracatında kapitalist çiftlikler eliyle başarılı hamlenin devlet tarafından desteklenmesi, Osmanlı ihracat gelirlerinin ipekte olduğu gibi istikrarlı bir biçimde sürdürülebilmesine olanak tanıyabilirdi.³⁷ Öte yandan Rejinin tamamen kendi menfaatini temel alarak yapmış olduğu uygulamalar bir kısım tütün üreticilerinin üretimden vazgeçmelerine bazılarının ise kaçakçılığa yönelmelerine sebep olmuştur. Şöyle ki, Reji tütünün üretimi ve fiyatlandırmasında tekel olduğundan tütüne genellikle düşük fiyat vermiş ve bu durum çiftçiyi kaçakçılığa sevk etmiştir. Örneğin Reji 1885 yılında üreticiden ortalama 7,5 kuruştan aldığı tütünü 26,1 kuruştan satarak %343, 1889 yılında ise 6,5 kuruştan aldığı tütünü 28,1 kuruşa satarak %432 kâr elde etmiştir (Altunsoy, 2021: 43). Bu durum üreticinin Reji'ye bakış açısını olumsuz yönde etkilemiş ve tütün tekelinin Reji'ye geçmesinin ardından daha önce hiç görülmemiş düzeyde kaçakçılık faaliyeti gözlenmeye başlanmış ve hayatını idame ettirmek isteyen üretici için kaçakçılık adeta bir zorunluluk haline almıştır.³⁸ Kaçakçılıkla mücadele için Reji'nin yönetiminde "kolcu" adı verilen güvenlik birimleri kurulmuş ve bu güçler çiftçi üzerindeki baskıyı artırmışlar hatta bazı kaçakçılık vakaları karşısında yetkilerinin de ötesine geçerek silahlı güç kullanmaya kadar giden uygulamalara gitmişlerdir.

Osmanlı tütün sektöründeki kaçakçılığı, devletin istediği takdirde baş edebileceği bir olgu olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak devlet kaçakçılığa iase ilkesi çerçevesinde bakarak kaçakçılığa karşı esnek bir tutum sergilemiştir (Dıġıroġlu, 2007: 105). Bu kapsamda 1888 yılında Kastamonu'da ve 1889 yılında Akçaabat'ta devletin (Meclis-i Vükela) ruhsatsız ekilmiş tütünlerin imha edilmeyerek sadece yerlerinin tespit edilmesiyle yetinilmesine karar vermesi ve Reji'ye bu karara karşı muhalefet etmemesi gerektiğinin bildirilmesi belirtilebilir (Dıġıroġlu, 2007: 68). Dolayısıyla Osmanlı tarımsal üretiminde tütün üreticilerinin toplumun önemli bir kesimini oluşturduğu dikkate alındığında bu kesimin iasesinin temini devlet için asayiş ve güvenlik problemlerinin doğması pahasına öncelik arz etmiştir (Dıġıroġlu, 2007: 106). Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu tarafından Reji'nin kuruluş mevzuatının (şartname) yorumlanması devletin iase ilkesi kapsamında bir mevzuat oluşturduğunu göstermektedir. Buna göre Reji tütün tarımının gelişmesini sağlamak, tarımı kolaylaştırmak, üreticiye faizsiz kredi vermek ve tütün yetiştirmek isteyenlerin başvurularını mevzuata aykırı olmadığı sürece kabul etmek durumundadır. Böylece şirketin, ihracat amaçlı olanlar hariç ülkede üretilen tütünlerin hepsini satın alması ve ruhsatname verirken sorun çıkarmayarak halkın tepkisini çekmemesi gerektiği kabul edilmiştir (Dıġıroġlu, 2007: 67).

Reji tekelinin tütün üreticisi üzerinde meydana getirdiği bir diğer olumsuz uygulama ruhsat verme hususunda olmuştur. Reji döneminde tütün üretimi yapmak isteyen her çiftçi ilk önce

Sinop sancağındaki üretim miktarları örnek verilebilir. Buna göre 1890'ların başında Sinop genelindeki yıllık tütün üretimi ortalama 200 ton civarında iken Reji'nin kötü idaresi sonucunda üretim 80 tona kadar gerilemiştir (Demir ve Sönmez, 2021: 477).

³⁷ Osmanlı ipek üretimi ve ihracatını tütünle karşılaştırma imkânı verebilen bir çalışma için bk. Teoman ve Bozpinar (2020).

³⁸ Tütün üreticileri tütünü kaçakçılara satmakla daha yüksek fiyat sağlamanın dışında başka faydalar da elde etmekte idiler. Tütünün kaçakçılara satıldığı durumda üretilen tütün miktarı sınırlanmıyor, üretici ürününü Reji depolarında bekletip masraf yapmaksızın hemen elinden çıkarabiliyordu. Ayrıca üretici vergi ödemekten kurtulabiliyor, üretimde ortaklık ilişkisinin geçerli olduğu durumda ortakçılar ürünün tamamını toprak sahibiyle bölüşmek zorunda kalmıyordu (Quataert, 1987: 32).

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscaeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

Reji'den izin almak zorunda olup aldığı izinle yetiştirebileceği tütün miktarı yine Reji tarafından belirlenmiştir. Uygulamada ruhsatname almak birçok çiftçi için zorlu bir süreç haline dönüşmüştür çünkü Reji'ye ilk ruhsatname başvurusu belirli masraflara katlanmayı gerektirmiştir. İkinci olarak başvuruda bulunmuş olması ruhsatname alınmasını garanti etmemiştir. Zira Reji bazı başvuru sahiplerine ruhsat vermemiştir (Dağ, 2022: 164). Bu kapsamda Reji'nin ruhsat vermede sorun çıkarmasının en önemli sebepleri arasında bir nevi kota uygulayarak üretimi kısıtlama arzusu yer almaktadır. Üretimi kısıtlama arzusunun nedeni ise ortaya çıkacak arz fazlasının tütünün hem kalitesini hem de fiyatını düşüreceği endişesi olmuştur (Aydın ve diğerleri, 2019: 24).

6. Sonuç

Kapitalizm öncesi iktisadi özelliklere sahip toplumların pek çoğunda gözlendiği gibi Osmanlı İmparatorluğundaki iktisadi ilişkiler İmparatorluk ticari kapitalizmin etkisi altına girene değin piyasa harici bazı zihniyet ilkeleri kapsamında belirlenmiştir. M. Genç'e göre bu ilkeler iâşe, gelenekçilik ve fiskalizmdir. Bu ilkelerden iâşe ilkesi ile iktisadi faaliyetlerde tüketiciye öncelik verilerek malların üreticisinden nihai tüketiciye ulaşmasına kadarki tüm aşamalarında sıkı bir devlet müdahaleciliğiyle piyasada mal ve hizmet arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulmasının amaçlanmıştır. Gelenekçilik ilkesi ile iktisadi ilişkilerde daima kurulu düzenin korunması ve geleneksel kuralların gözetilmesi hedeflenirken, fiskalizm ilkesi iktisadi faaliyetlerden azami düzeyde devlet geliri elde edilmesi ve bu gelirlerin ulaştığı düzeyin gerilemesinin engellenmesi amacının güdülmesi ile işlerlik kazanmıştır. Bu çalışmada Osmanlı tütün sektörünün gelişimi Osmanlı iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesinde incelenmiştir.

XVI. yüzyılda Osmanlı ülkesinde kullanımına başlanan tütün bir müddet sonra mübadele değerine bağlı olarak ticari değeri yüksek bir mal olarak ön plana çıkmıştır. Başlangıçta dini ve siyasi gerekçelerle yasaklanan tütün kullanımının ticari değerinin yüksek oluşu devletin bu mala fiskalizm ilkesi çerçevesinde yaklaşmasına sebep olmuş ve düzenli vergi geliri elde edilmesine yönelik olarak tütün yasakları kaldırılmıştır. Yasakların kaldırılmasına karşın devletin tütün sektörüne yönelik olarak üretimin örgütlenmesi ve verimliliğin artırılması amacıyla herhangi bir dahli olmamış ve devletin kurumsal yapılanması sektörün vergilendirilmesi boyutuyla sınırlı kalmıştır. XVIII. yüzyıldaki Batı Avrupa'daki sanayileşme sürecinde ortaya çıkan ham madde ihtiyacının bir gereği olarak Osmanlı tütününe olan talebin artması sonucunda tütün sektöründe Balkanlar ve Batı Anadolu'da piyasa merkezli tarımsal üretim ve mübadele ilişkilerinin egemenliğini hazırlayıcı koşullar oluşmuştur. Tütün tarımının bu bölgelerde "çiftlik" adı altındaki işletmelerde ihracata yönelik olarak başarıyla organize edilmesi fiskalizm ilkesinin sınırlanmasına, iâşe ve gelenekçilik ilkelerinden ise uzaklaşmasına yol açmıştır. Çalışmada bu durumun ortaya çıkışı Balkanlar ve Batı Anadolu'da geleneksel Osmanlı tımar sisteminin çözülmesi sonucunda toprak mülkiyeti koşullarının bireysel mülkiyet lehine değişmesi ve piyasa merkezli üretimin egemenlik kazanmasıyla ilişkilendirilmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde ise Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında imzalanan Balta Limanı Antlaşması gereğince tütünde fiskalizm ilkesinin uygulanabilmesi noktasında bir kısıt ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda devlet ilk olarak tedricen sektör üzerindeki vergileme gücünü kaybetmiştir. Sonrasında ise sektörden elde ettiği vergi gelirlerini borçlarına karşı teminat

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscoeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

olarak göstermek zorunda kalmıştır. Vergilendirme bağlamındaki mali kısıtın ortadan kaldırılabilmesinde Kırım Savaşı'nın ardından ortaya çıkan mali krizi çözmeye dönük olarak Osmanlı İmparatorluğunun dış borçlanmaya başlamasıyla tütün sektörü özelinde kurumsal tarih bakımından bir dönüm noktasına gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun mali açıdan iflası sebebiyle alacaklı devletlerin borçların geri ödenebilmesi amacıyla kurdukları *Düyun-ı Umumiye İdaresi*'nin Osmanlı borçlarını ödemesi ve ardından Reji Şirketi'nin elde ettiği gelirlerden devlete pay aktarması fiskalizm kapsamında değerlendirilmiştir. Diğer taraftan tütün kaçakçılığıyla mücadelede devletin esnek bir tutum sergilemesi, devletin iâşe ilkesi çerçevesinde tütün üreticilerinin kendi yeniden üretimlerini sağlayabilmelerine devletin öncelik verdiği şeklinde yorumlanmıştır. Reji tarafından kaçakçılıkla mücadele için yapılan masrafların Osmanlı İmparatorluğu'na aktarılacak payı düşürdüğü fakat bu durumun iâşe ilkesi uğruna fiskalizm ilkesinden ödün verilmesi olarak değerlendirilmiştir. Yani tütün sektörü bakımından Klasik Dönem ve XIX. yüzyıl kıyaslandığında, Klasik Dönemde tedricen fiskalizm ilkesi sınırlanırken iâşe ve gelenekçilik ilkelerinden uzaklaşıldığı; XIX. yüzyılda ise fiskalizmin yine sınırlandığı ancak iâşe ilkesine kısmen geri dönüldüğü söylenebilir.

Kaynakça

- Altun, M. (1995). *Osmanlı Tütün Tekeli: Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterek'ül-menfaa Reji İdaresi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Altunsoy, B. (2021) *Osmanlı Devleti'nde Tütün Kaçakçılığına Karşı Bir Örgütlenme: Reji Kolcuları ve Uygulamaları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Arslan, İ. (2009). İngiliz Konsolos Raporları Işığında 19. Yüzyıl Ortalarında Drama Sancağında Tütün Yetiştiriciliği, *Turkish Studies*, 4(3), 154-178.
- Aydın, M., Kaya, P. H. & Karaçor, Z. (2019). Osmanlı İmparatorluğu'nda Özelleştirme Faaliyetlerine Örnek Olarak Reji Tütün İdaresi, *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (3), 18-28.
- Barkan, Ö. L. (1975). Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı. Okyar, O. (Ed.) *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları (1-25).
- Baskıcı, M. M. (2005). *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Berkes, N. (2013). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Blaisdell, D. C. (2008). *Düvün-ı Umûmiyye: Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi* (3. baskı). (A. İ. Dalgıç Çev.) İstanbul: Nesnel Yayınları.
- Bozpinar, C. (2018). *Osmanlı Devleti'nde İktisadi Zihniyet ve Sanayileşme Sorunsalı: Bursa İpek Sektörü Örneği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscoeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

- Bozpinar, C. (2020). Weberyana Subjektif Rasyonalite: Osmanlı İktisadi Zihniyeti, *Efil Journal*, 3(9), 126-145.
- Çeken, Ç. K. (2013). *İstanbul Ahkam Defterleri Üzerinden 19. Yüzyılda Osmanlı Tarımının Ekonomik ve Hukuki Yönleriyle Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dağ, M. (2022). 27 Aralık 1886 Tarihli İnhisar-ı Duhan Nizamnamesinin Tatbikine Dair Bir Değerlendirme, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (47), 162-180.
- Daşdemir, S. (2006). *Kimi Tütün Çeşitlerinin Yetiştirilmesine Uygun Ekim Alanlarının Uzaktan Algılama Tekniği Kullanılarak Belirlenmesi ve Bunların Coğrafi Bilgi Sistemi Yazılımları Ortamında Sorgulanması Üzerine Bir Araştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Demir, C. & Sönmez, Y. (2021). Tütün Tarımının Sinop Sancağı'ndaki Sosyo-Ekonomik Yansımaları (1839-1923), *History Studies Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 471-495.
- Dığıroğlu, F. (2007). *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi: 1883-1914*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Doğruel, F. & Doğruel, A. S. (Ed.) (2000). *Osmanlı'dan Günümüze TEKEL*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Ergün, S. G. & Uğurlu, K. E. (2006). 1935 Yılından Günümüze Türkiye'de Tütün Ekimi ve Üretiminde Bölgesel Değişimler ile Alternatif Ürün Projesinin Etkileri, içinde *IV. Ulusal Coğrafya Sempozyumu Bildiri Metinleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi (115-134).
- Genç, M. (2006). Mukataa, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (cilt 31, 129-132), Erişim <http://www.islamansiklopedisi.org.tr/mukataa>.
- Genç, M. (2012). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Heckscher, E. F. (1935). *Mercantilism* (cilt 2). London: George Allen & Unwin Ltd.
- İnalcık, H. (2009). "Çift-Hane Sistemi: Osmanlı Kırsal Toplumunun Örgütlenmesi", içinde *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*. (H. Berktaş Çev.) İstanbul: Eren Yayıncılık (187-199).
- İnalcık, H. (2012). "Timar", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (cilt 41, 168-173), Erişim <https://islamansiklopedisi.org.tr/timar>.
- İnalcık, H. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*. (R. Sezer Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2014). "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", içinde *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (2. baskı), Keyder, Ç. & Tabak, F. (Ed.). (Z. Altok Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları (15-34).
- İnan, H. İ. (1991). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscoeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

- İslamoğlu, H. (2014). "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", içinde *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (2. baskı), Keyder, Ç. & Tabak, F. (Ed.). (Z. Altok Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları (57-80).
- Kallek, C. (2007). "Okka", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (cilt 33, 338-339), Erişim <http://www.https://islamansiklopedisi.org.tr/okka>.
- Karabacak, K. (2017). "Türkiye'de Tütün Tarımı ve Coğrafi Dağılışı", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 15 (1), 27-48.
- Karagöz, F. G. (2020). "17. Yüzyılda Mühimme Defterleri ve Ayntâb/Antep Şer'iyeye Sicilleri Örneklerinde Kahvehânelerin Kapatılması ve Tütün Yasaklarının Uygulanması", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 494-554.
- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Noviçev, A. D. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleştirilmesi*. (N. Dinçer Çev.) Ankara: Onur Yayınları.
- Oktar, T. Ö. (1999). "Tütün Reji Şirketi-Memâlik-i Şâhâne Duhanları Müşterek-ül Menfaa Reji İdaresi, Reji Şirketinin Kuruluşundan Önceki Gelişmeler", içinde *Osmanlı* (cilt 3), Eren, G. (Ed.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları (459-464).
- Önsoy, R. (1999). *Mali Tutsaklığa Giden Yol: Osmanlı Borçları (1854-1914)*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Özcan, T. (2007). "Pazar", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (cilt 34, 194-203), Erişim <http://www.islamansiklopedisi.org.tr/pazar>.
- Özveren, E. (2007). "Bazaars of the Thousand and One Nights", *The European Journal of The History of Economic Thought*, 14 (4), 629-655.
- Pala, C. (1996). "Osmanlı İmparatorluğunda Tarımsal Örgütlenme", *Ekonomik Yaklaşım*, 7 (21), 39-69.
- Pamuk, Ş. (2002). "Kuruş", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (cilt 26, 458-459), Erişim <http://www.islamansiklopedisi.org.tr/kurus>.
- Pamuk, Ş. (1984). *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi: 1820-1913*. Ankara: Yurt Yayıncılık.
- Pamuk, Ş. (2010). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914* (6. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parvus Efendi (1977). *Türkiye'nin Malî Tutsaklığı*, Sencer, M. (Ed.). İstanbul: May Yayınları.
- Quataert, D. (1987). *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*. (S. Tekay Çev.) Ankara: Yurt Yayınları.
- Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım: 1876-1908*. (N. Ö. Gündoğan & A. Z. Gündoğan Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rudra, A. (1988). "Pre-Capitalist Modes of Production in non-European Societies", *The Journal of Peasant Studies*, 15 (3), 373-393.

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscaeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

- Sahillioğlu, H. (1989). "Akçe", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (cilt 2, 224-227), Erişim <https://islamansiklopedisi.org.tr/akce>
- Stergiopoulos, D. (2016). "Tobacco Cultivation and Trade in Kavalla and the Ottoman Financial Policy: A Case of Financial Growth in the Late Ottoman Empire", *Advances in Historical Studies*, 5 (2), 92-101.
- Şahin, G. & Taşlıgil, N. (2013). "Türkiye'de Tütün (Nicotiana Tabacum L.) Yetiştiriciliğinin Tarihsel Gelişimi ve Coğrafi Dağılımı", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 18 (30), 71-102.
- Teoman, Ö. & Bozpinar, C. (2020). "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Japonya'da Sanayisizleşme: İpekli İmalatı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 42(1), 157-179.
- Teoman, Ö. & Bozpinar, C. (2021). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Celali İsyanları: Chayanovyan Bakış Açısıyla Bir Değerlendirme", *Akdeniz İİBF Dergisi*, 21(1), 121-130.
- Ünal, M. (2007). "Tütünün Dört Yüz Yılı", içinde *Tütün Kitabı* (2. baskı), Naskali, E. G. (Ed.). İstanbul: Kitabevi (17-33).
- Wallerstein, I. (1979). The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Same Questions for Research, *Review*, 2(3), 389-398
- Wallerstein, I. (2011a). *Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş*. (E. Abadoğlu & N. Ersoy Çev.) İstanbul: bgst Yayınları.
- Wallerstein, I. (2011b). *Modern Dünya Sistemi III* (2. baskı). (L. Boyacı Çev.) İstanbul: Yarın Yayıncılık.
- Yapıştıran, C. (2013). *19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yılmaz, F. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili-1600-1883* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Fiscaeconomia Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethical Approval: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Fiscaeconomia has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's authors.

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscaeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

History of Ottoman Tobacco Sector from the Perspective of Economic Mindset

Cumali Bozpinar, Özgür Teoman

Extended Abstract

It is possible to talk about certain mindset principles at play in the economic life of pre-capitalistic societies. For instance, the market plays a secondary role unlike in societies ruled by capitalist production relations. Therefore, it is possible to define the principles valid for these types of society as non-market economic mindset principles. M. Genç asserted that certain principles of economic mindset are found in pre-capitalistic Ottoman social formation. These are provisionism (iaşe), traditionalism (gelenekçilik), and fiscalism (fiskalizm). The principle of provisionism can be defined as rigorous state intervention to ensure the highest possible level of supply of goods and services at all phases from production to the ultimate consumer. The principle of traditionalism can be defined as the preservation of the status quo in economic relations and the observation of traditional rules. The principle of fiscalism can be described as “incentivizing economic activity to promote the rise of state revenue to the highest possible level and preventing falling below the level that reached” (Genç, 2012). There is an extensive literature in Turkish for a more detailed discussion on these principles (Genç, 2012; Bozpinar, 2018; Bozpinar, 2020). Meanwhile, it is seen that these principles were at play in the Western European societies in the Medieval era. In this context, Heckscher (1935) can be mentioned as a prominent work in the literature.

In this study, the development process of the Ottoman tobacco sector was examined within the framework of the transformation process towards the validity of the market mindset. In the study, a method was followed in the form of examining the secondary sources related to the issue and comparing and evaluating the obtained findings. In this context, firstly, information about the emergence of the Ottoman tobacco industry was compiled. Then, the economic activities that took place in the tobacco sector in the historical process were analyzed within the framework of the Ottoman economic mindset principles and the findings were discussed. The study consists of six parts. Following the introduction part, the Ottoman agricultural production system is explained in general terms, while the development process of Ottoman tobacco agriculture is revealed in the third part. In the fourth part, the process of formation of the conditions of the capitalist mode of production at the regional level in tobacco agriculture in the XVIIIth century is analyzed. The fifth part is devoted to the transformation process including the extensions of the Ottoman traditional economic mindset in tobacco production and trade under the management of the Ottoman Public Debt Administration (Düyun-ı Umumiye Administration) and the Reji Company. The study ends with the conclusion part in which the general findings are evaluated.

Tobacco, which started to be used in the Ottoman country in the XVIIth century, came to the fore after a while as a commodity with high commercial value. In the beginning, tobacco use was banned in the Ottoman country for religious and political reasons. However, the high commercial value of tobacco caused the state to consider this commodity within the framework of the principle of fiscalism. Thus, tobacco bans were lifted in order to obtain regular tax revenue. Despite the lifting of the bans, the state did not have any policy to

Bozpinar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi. *Fiscaeconomia*, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/fsecon.1190164

organize production and increase efficiency in the tobacco sector, and the state's institutional structuring was limited to the taxation of the sector. As a result of the increase in the demand for Ottoman tobacco during the industrialization process in Western Europe in the eighteenth century, the conditions for the dominance of market-based agricultural production and exchange relations in the tobacco sector in the Balkans and Western Anatolia were formed. The successful organization of tobacco farming in enterprises under the name of "çiftlik" in these regions for export has led to the limitation of the principle of fiscalism and move away from the principles of provisionism and traditionalism. In the study, this process was associated with the dissolution of the traditional Ottoman fief system (timar sistemi) in the Balkans and Western Anatolia, with the change of land ownership conditions in favor of private property and the dominance of market-based production.

In the second quarter of the nineteenth century, as per the Balta Limanı Treaty signed between the Ottoman Empire and England, a restriction emerged in the application of the principle of fiscalism in tobacco. In this context, the Ottoman Empire gradually lost its taxation power on the sector and had to show the tax revenues it obtained from the sector as collateral against its debts. In order to solve the financial crisis that emerged after the Crimean War, a turning point has been reached in terms of institutional history in the tobacco sector, with the Ottoman Empire's foreign borrowing. Due to the financial bankruptcy of the Ottoman Empire, the Düyun-ı Umumiye Administration, which was established by the creditor states to repay the debts, paid the Ottoman debts and then transferred a share to the state from the revenues of the Reji Company, which was evaluated within the scope of fiscalism. On the other hand, the flexible approach of the state in the struggle against tobacco smuggling has been interpreted as the state giving priority to tobacco producers to ensure their own reproduction within the framework of the principle of provisionism. It has been evaluated that the expenses made by the Reji Company for the struggle against smuggling reduced the share to be transferred to the Ottoman Empire, but this situation was considered as compromising the principle of fiscalism for the sake of the principle of provisionism.

It is possible to evaluate smuggling in the Ottoman tobacco sector as a phenomenon that the state can deal with if it wishes. However, the state has shown a more flexible attitude towards smugglers depending on the principle of provisionism (Dığıroğlu, 2007: 105). In this context, it can be stated that in Kastamonu in 1888 and in Akçaabat in 1889, the state (Meclis-i Vükela) decided not to destroy the unlicensed cultivated tobacco, only to determine its location, and to inform the Reji Company that it should not oppose this decision (Dığıroğlu, 2007: 68). Considering that the Ottoman tobacco producers constituted an important part of the rural society, the ability of these producers to make a living was a priority for the state at the expense of the public order and security problems (Dığıroğlu, 2007: 106). In addition, the interpretation of the establishment legislation (şartname) of the Reji Company by the Ottoman administration shows that the state created a legislation within the scope of the principle of provisionism. Accordingly, the company is obliged to ensure the necessary tobacco cultivation, give interest-free loans to the producer and accept the applications of those who want to cultivate tobacco as long as they are not against the legislation. Thus, it has been accepted that the company should buy all tobacco produced in the country except for export

Bozpınar, C. & Teoman Ö. (2023). İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü Tarihi.
Fiscaeconomia, 7(1), 483-507. Doi: 10.25295/ fsecon.1190164

purposes, and that it should not cause a problem while issuing licenses and not attract the reaction of the public (Diđırođlu, 2007: 67).